Diputació Barcelona

Sèrie **Cultura** 4

Cultura, medi ambient i emergència climàtica

Com actuar en l'àmbit de la gestió i les polítiques culturals locals

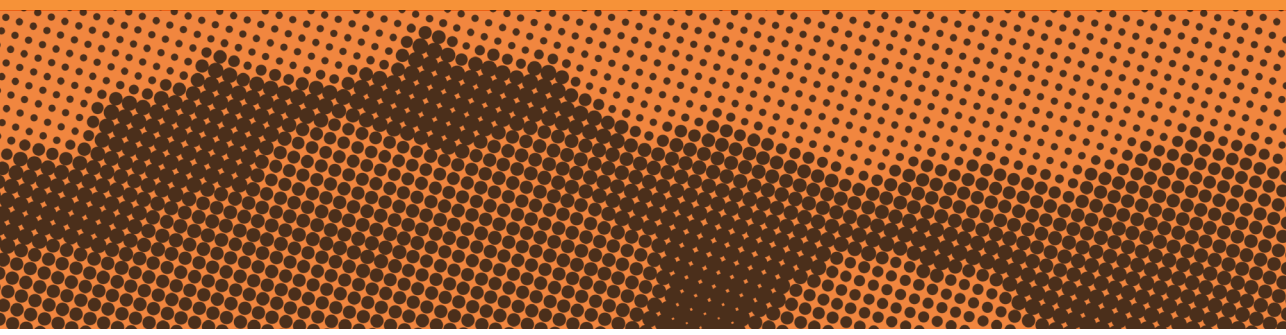

Col·lecció **Estudis**

Diputació Barcelona

ISBN 978-84-19091-05-5

Sèrie **Cultura**

El conjunt de transformacions provocades pel canvi climàtic en l'entorn natural té efectes cada vegada més evidents i es preveu que situacions com les que es donen per l'ascens continu de la temperatura, la disminució de la pluja a les àrees del Mediterrani, l'augment del risc d'incendis o l'empitjorament de la qualitat de l'aire, entre d'altres, es vagin incrementant si no s'emprenen accions urgents per revertir-ho.

Aquest informe neix amb l'objectiu d'oferir als governs locals i altres agents culturals una perspectiva àmplia de les connexions que hi ha entre la cultura, el medi ambient i l'emergència climàtica. La Diputació de Barcelona té la convicció que totes les àrees de les polítiques públiques haurien d'incorporar, de manera transversal, la reflexió sobre l'emergència climàtica. En aquest cas, el fet d'abordar-la des de l'àmbit de la cultura permetrà explorar i promoure maneres de pensar i de fer que contribueixin a mitigar-ne els efectes i a generar pràctiques orientades a millorar l'equilibri dels ecosistemes.

Col·lecció **Estudis**

Diputació Barcelona

Sèrie **Cultura** 4

Cultura, medi ambient i emergència climàtica

Com actuar en l'àmbit de la gestió i les polítiques culturals locals

Col·lecció **Estudis**

Aquest document ha estat promogut pel Centre d'Estudis i Recursos Culturals (CERC) de la Diputació de Barcelona i desenvolupat per l'equip d'Innovación, Transferencia y Desarrollo (ITD).

Autoria
Jordi Baltà Portolés, Àrea de Consultoria i Projectes Internacionals d'ITD
Herman Bashiron Mendolicchio, investigador independent i docent de la Universitat de Barcelona

Coordinació i suport tècnic del Centre d'Estudis i Recursos Culturals (CERC)
Marga Julià, responsable del Programa d'estudis

Grup expert assessor
Gemma Carbó, directora del Museu de la Vida Rural (l'Espluga de Francolí), Fundació Carulla; Vanesa Freixa, il·lustradora, gestora cultural i dinamitzadora rural; Jordi Juanós, director de la Fundació Plant-for-the-Planet; Blanca Martínez, cap de l'Oficina Tècnica d'Educació i Promoció Ambiental, Diputació de Barcelona; Jordi Pascual, coordinador de la Comissió de Cultura de Ciutats i Governs Locals Units (CGLU); Laia Sanahuja, tècnica de gestió del Servei de Desenvolupament Empresarial, Institut Català de les Empreses Culturals (ICEC), i Ana Villagordo, consultora en projectes de comunicació ambiental, estratègia creativa i consum conscient.

Equip consultor d'Innovación, Transferencia y Desarrollo (ITD)
Àngel Mestres, director general
Mariana Pfenniger, cap de l'Àrea de Consultoria i Projectes Internacionals

Direcció (CERC)
Laia Gargallo, cap de l'Oficina d'Estudis i Recursos Culturals
Aina Roig, cap de la Secció Tècnica

Suport documental i bibliogràfic (CERC)
Roser Mendoza, cap del Centre d'Informació i Documentació
Núria Grau, tècnica del Centre d'Informació i Documentació

Grafisme
Els gràfics del document han estat elaborats per ITD.

L'equip responsable de l'informe dona les gràcies a totes les persones entrevistades durant el projecte, així com als membres del grup assessor. Trobareu més detalls sobre els participants i col·laboradors en l'apartat de crèdits i agraïments.

1a edició: desembre de 2021

© de l'edició: Diputació de Barcelona
© dels textos: els autors

Producció i edició: Subdirecció d'Imatge Corporativa
i Promoció Institucional de la Diputació de Barcelona

Composició: Fotocomposició gama, sl
Impressió: Departament de Reproducció Gràfica
de la Diputació de Barcelona

ISBN: 978-84-19091-05-5
Dipòsit legal: B 19762-2021

Índex

Presentació 7

1. Introducció: context, objectius i metodologia 9
1.1. Context i objectius 9
1.2. Metodologia 11

2. Punts de trobada entre cultura, medi ambient i emergència climàtica 14
2.1. Conceptes i qüestions clau 14
2.1.1. Desenvolupament sostenible 14
2.1.2. Canvi, crisi o emergència climàtica 19
2.1.3. Dia de l'Excés de la Terra 20
2.1.4. Fronteres planetàries 20
2.1.5. Economia circular 21
2.1.6. Transició ecològica 21
2.1.7. Recull breu d'altres conceptes útils 22
2.2. Implicacions de l'emergència climàtica per a la gestió i les polítiques culturals en l'àmbit local 23
2.2.1. Implicacions essencials en la gestió i les polítiques culturals en l'àmbit local 26
2.2.2. Orientacions bàsiques 28
2.3. El paper dels agents artístics i els seus processos creatius 32
2.3.1. Eixos temàtics 34
2.3.2. Projectes i processos 36
2.4. Marcs institucionals, normatives i orientacions 42
2.4.1. Marc internacional 43
2.4.2. Marc europeu 44
2.4.3. Marc espanyol 46
2.4.4. Marc català 47

3. Actuacions en l'àmbit de la gestió i les polítiques culturals locals 50

3.1. Accions integrades entre patrimoni, territori i paisatge 52

3.2. Exploracions artístiques al voltant del territori i el clima 63

3.3. Educació ambiental, cultura i participació ciutadana 73

3.4. Adopció de criteris de sostenibilitat ambiental en equipaments, activitats i serveis públics 84

3.5. Estratègies municipals i transversalitat en relació amb l'emergència climàtica 97

4. Recomanacions i eines per a l'acció 106

4.1. Patrimoni, territori i paisatge: recomanacions i eines 106

4.2. Exploracions artístiques entorn del territori i el clima: recomanacions i eines 109

4.3. Educació ambiental, cultura i participació ciutadana: recomanacions i eines 112

4.4. Adopció de criteris de sostenibilitat ambiental en equipaments, activitats i serveis públics: recomanacions i eines 116

4.5. Estratègies municipals i transversalitat al voltant de l'emergència climàtica: recomanacions i eines 119

Referències 123

Crèdits i agraïments 135

Presentació

El document que presentem a continuació és el resultat d'un estudi impulsat per l'Àrea de Cultura de la Diputació de Barcelona que analitza les relacions entre la cultura, el medi ambient i l'emergència climàtica des de la perspectiva de les polítiques i la gestió culturals a escala local.

El treball s'emmarca en els objectius de l'actual mandat de la Diputació de Barcelona: d'una banda, afavorir l'adopció al territori dels acords que estableixen la Nova Agenda Urbana i els Objectius de Desenvolupament Sostenible (ODS) envers l'erradicació de la pobresa, la lluita contra la desigualtat i la injustícia, i, de l'altra, posar fre al canvi climàtic. En aquest context, es considera prioritari reforçar les competències dels municipis de la demarcació de Barcelona perquè siguin pioners en l'aplicació de les actuacions que determina l'Agenda 2030 i en la integració dels ODS en el cicle polític i de gestió, i tinguin també capacitat de vincular-se amb les iniciatives que s'estan duent a terme en el seu territori i a escala internacional.

El conjunt de transformacions provocades pel canvi climàtic en l'entorn natural té efectes cada vegada més evidents, fins al punt que darrerament s'està deixant d'utilitzar el terme *canvi climàtic* per adoptar els d'*emergència* o *crisi climàtica*, que reflecteixen amb més contundència la magnitud de les conseqüències que desencadenen els increments globals de temperatura. La crisi climàtica afecta les vides de totes les persones, i es preveu que situacions com les que es donen per l'ascens continuat de la temperatura, la disminució de la pluja a les àrees del Mediterrani, l'augment del risc d'incendi o l'empitjorament de la qualitat de l'aire, entre d'altres, es vagin incrementant si no s'emprenen accions urgents per revertir-ho.

Tot i que les institucions públiques catalanes (Generalitat, diputacions, ajuntaments i consells comarcals) han començat a definir i aplicar estratègies de lluita contra el canvi climàtic, generalment els que les duen a terme són els departaments més vinculats al medi ambient, la gestió de residus, el transport o la mobilitat o, fins i tot, l'economia. Ara bé, la Diputació de

Barcelona té la convicció que, més enllà del tractament específic que se'n pugui fer en aquests àmbits, la resta d'àrees de les polítiques públiques haurien d'incorporar també, de manera transversal, la reflexió sobre l'emergència climàtica.

El fet de plantejar-se l'emergència climàtica en àmbits com l'educació, la salut o la cultura permetrà explorar i promoure maneres de pensar i de fer que contribueixin a mitigar els efectes del canvi climàtic i a generar pràctiques orientades a millorar l'equilibri dels ecosistemes.

L'objectiu general del projecte és oferir als governs locals de la demarcació de Barcelona una visió de conjunt i un marc pràctic que mostrin les connexions que hi ha entre la cultura, el medi ambient i l'emergència climàtica. Al llarg del treball s'identifiquen possibles línies d'actuació per als ajuntaments –o altres agents interessats– que vulguin donar a les seves polítiques culturals una perspectiva que vinculi la cultura amb el medi ambient, així com considerar les qüestions relatives a l'emergència climàtica a l'hora de planificar-ne, dissenyar-ne i executar-ne l'acció pública en cultura.

Joan Carles García Cañizares
President delegat de l'Àrea de Cultura

1. Introducció: context, objectius i metodologia

1.1. Context i objectius

Els efectes de l'acció humana en el sistema natural i en la configuració de la Terra, i especialment el seu impacte en el clima, han esdevingut una qüestió inevitable en tota reflexió sobre el futur de la nostra societat. Allò que avui anomenem *emergència climàtica* transforma l'entorn natural i les maneres de viure, afecta la viabilitat de prosseguir moltes pràctiques existents fins ara i, com a tal, té incidència en tots els àmbits de l'acció pública.

A més del tractament que se'n fa en àrees com les polítiques energètiques, la cura dels espais naturals, la mobilitat, la promoció d'una economia circular o la gestió de residus, la resta d'àrees de les polítiques públiques han d'incorporar també aquesta reflexió. I ho han de fer perquè, d'una banda, fer front a l'emergència climàtica requereix adoptar una visió sistèmica i revisar pràctiques i maneres de fer que poden ser nocives per al planeta i els seus ecosistemes. D'altra banda, reflexionar des d'àmbits com l'educació, la salut o la cultura permet explorar i promoure maneres de vida que contribueixin a mitigar els efectes del canvi climàtic, generar pràctiques orientades a assolir l'estabilitat del sistema Terra i evitar sobrepassar les nou fronteres planetàries que l'Stockholm Resilience Centre (s. d.) ha considerat clau per a l'habitabilitat del planeta: el canvi climàtic, l'acidificació dels oceans, la reducció de la capa d'ozó a l'estratosfera, la pèrdua de biodiversitat i la sobreexplotació de l'aigua dolça, entre d'altres.

En aquest context crític, en el qual les interrelacions entre els aspectes culturals, socials, mediambientals i econòmics es fan més paleses, cal recordar que els vincles entre la cultura i l'emergència climàtica són múltiples. Si s'analitza amb detall, es pot considerar que les formes de producció i consum existents en moltes societats del món s'han construït a partir de determinats valors i pautes culturals (consumisme, menyspreu d'allò tradicional i natural, recerca constant de la novetat, etc.) i, per tant, cal un canvi cultural per conjuminar els comportaments socials amb la conservació de l'entorn.

Per exposar-ho en termes més positius, «la sostenibilitat implica reinventar els mons: és, per tant, un projecte cultural». (Kagan, 2015; traducció pròpia.)

D'altra banda, pel que fa als aspectes més tangibles i visibles de la cultura, les connexions amb l'emergència climàtica van des del coneixement i les pràctiques tradicionals relacionats amb la cura dels recursos naturals fins als efectes nocius que els grans esdeveniments o la construcció de grans equipaments, entre d'altres, poden tenir en el medi ambient, passant per la implicació d'artistes i col·lectius creatius en accions de sensibilització i mobilització en relació amb l'emergència climàtica, entre d'altres.

Hi ha, doncs, una doble constatació. D'una banda, totes les polítiques públiques i els processos de gestió que s'hi relacionen han de reflexionar avui sobre l'emergència climàtica. De l'altra, es manifesta que els aspectes culturals són clau en aquest sentit, per tot allò que poden aportar i canviar en termes de sostenibilitat, i perquè poden actuar com a agents vectors de comunicació, conscienciació i transmissió de pràctiques i valors. Aquesta doble constatació és l'origen d'aquest informe. Així, l'estudi ofereix un marc operatiu i pràctic als governs locals de la província de Barcelona, i a altres agents que hi tinguin interès, a fi de mostrar les connexions que hi ha entre cultura, medi ambient i emergència climàtica, i identificar-hi línies d'acció, especialment des de l'òptica de la gestió i les polítiques culturals a escala local.

Es tracta, en darrera instància, que els serveis municipals de la cultura i altres agents d'aquest àmbit que treballen localment disposin d'orientacions pràctiques per participar en accions relacionades amb el medi ambient, la transició ecològica i l'emergència climàtica. Entre d'altres, això podria conduir a fer aportacions a estratègies locals o grups de treball transversals en aquests àmbits, o bé a adaptar les pràctiques, desenvolupar programes i projectes o a donar resposta i fer d'altaveu de les peticions ciutadanes en relació amb l'emergència climàtica.

Conscients que la relació entre cultura, medi ambient i emergència climàtica és complexa i requereix mirades i eines noves, l'informe ha estat guiat per aquests objectius específics:

- Descriure de manera comprensible i detallada els vincles entre la cultura, el medi ambient i l'emergència climàtica, i concretar-los en una tipologia de pràctiques, projectes i polítiques a escala local.
- Identificar algunes experiències ja existents, com ara a la província de Barcelona, a altres municipis de Catalunya o a l'estranger, per il·lustrar la tipologia de pràctiques esmentada.
- Definir eines, recomanacions i tipus de mesures que poden prendre els governs i altres agents culturals locals, per enfortir el vincle entre cultu-

ra, medi ambient i emergència climàtica en els diversos àmbits d'acció identificats.

1.2. Metodologia

Aquest informe neix d'un encàrrec del Centre d'Estudis i Recursos Culturals (CERC) de la Diputació de Barcelona a Innovación, Transferencia y Desarrollo (ITD), entitat integrada al grup Trànsit Projectes, i se situa en el marc del Programa d'estudis del CERC, que pretén facilitar als responsables locals un seguit d'eines conceptuals i de coneixement del territori que els ajudin a definir les polítiques i la presa de decisions en l'àmbit cultural. El projecte es va iniciar el novembre de 2020 i ha tingut una durada d'uns vuit mesos, fins al juny de 2021.

L'equip responsable d'aquest informe, en contacte permanent amb el CERC, ha desenvolupat una metodologia adaptada a la naturalesa dels objectius plantejats. En concret, cal esmentar-ne els aspectes següents:

- **Fase 1: contextualització i assessorament.** Durant la fase inicial del projecte, el CERC i l'equip de recerca van valorar i consensuar les expectatives i orientacions generals de l'informe. Es van reunir amb l'Oficina Tècnica d'Educació i Promoció Ambiental de la Gerència de Serveis de Medi Ambient de la Diputació de Barcelona per explorar els temes d'interès comú en el marc del projecte i conèixer les experiències de l'Àrea d'Acció Climàtica a la qual pertany aquesta Oficina Tècnica. Així mateix, es va configurar el grup expert assessor del projecte, format per set persones amb coneixements en diverses matèries d'interès per al projecte, a fi d'acompanyar el procés d'elaboració de l'informe i fer-hi aportacions. En concret, el grup expert assessor del projecte ha comptat amb les persones següents:
  - Gemma Carbó, directora del Museu de la Vida Rural de l'Espluga de Francolí, de la Fundació Carulla.
  - Vanesa Freixa, il·lustradora, gestora cultural i dinamitzadora rural.
  - Jordi Juanós, director de la Fundació Plant-for-the-Planet.
  - Blanca Martínez de Foix Romance, cap de l'Oficina Tècnica d'Educació i Promoció Ambiental, Diputació de Barcelona.
  - Jordi Pascual, coordinador de la Comissió de Cultura de Ciutats i Governs Locals Units (CGLU).
  - Laia Sanahuja, tècnica de gestió del Servei de Desenvolupament Empresarial, Institut Català de les Empreses Culturals (ICEC).

- Ana Villagordo, consultora en projectes de comunicació ambiental, estratègia creativa i consum conscient.

El grup expert assessor es va reunir per primera vegada a mitjans de desembre de 2020 i va tornar a fer-ho el juliol de 2021, a fi de valorar l'esborrany de l'informe i fer-hi aportacions.

- **Fase 2: anàlisi bibliogràfica.** Atesa l'existència de bibliografia substancial i iniciatives significatives en les temàtiques tractades, el procés de treball ha comportat haver d'identificar i analitzar documentació sobre cultura, medi ambient i emergència climàtica, especialment les referències més fonamentals per a la gestió i les polítiques culturals locals. La informació examinada s'ha incorporat sobretot al segon capítol de l'informe i ha servit també per a la identificació preliminar de les iniciatives analitzades en el tercer capítol. Algunes referències pràctiques també s'han inclòs al conjunt d'eines per a l'acció del darrer capítol.

- **Fase 3: anàlisi del projecte i entrevistes amb agents clau**. A partir de la informació recollida, el febrer de 2021 es va elaborar una llista d'una vintena de projectes significatius pel que fa als temes d'interès del projecte, seleccionats d'una llista més extensa configurada per unes 50 iniciatives. En conjunt, els projectes seleccionats han permès abordar un ventall divers d'aproximacions a la relació entre cultura, medi ambient i emergència climàtica (conservació i valoració del patrimoni en entorns rurals; exploracions artístiques al voltant del medi ambient i l'emergència climàtica; projectes participatius i d'educació ambiental; polítiques i estratègies locals amb caràcter transversal; etc.), així com diferents models d'organització i gestió dels processos. Així, entre febrer i abril es van mantenir entrevistes amb responsables de la majoria dels projectes identificats.[1] La informació recollida s'ha inclòs principalment al tercer capítol de l'informe. Algunes observacions derivades de les converses mantingudes també s'han incorporat a les reflexions més generals del segon capítol i a les recomanacions i eines que es presenten a l'últim capítol.

- **Fase 4: elaboració de l'informe final**. L'última fase del procés de treball ha estat la redacció d'un esborrany inicial de l'informe, feta per l'equip de recerca entre l'abril i el maig de 2021, que posteriorment ha estat valorat i revisat a partir de les aportacions fetes pel CERC i pel grup expert assessor del projecte.

1. La llista de persones entrevistades s'ha inclòs a l'apartat de crèdits i agraïments.

D'aquesta manera, l'informe resultant del projecte consta, després d'aquest capítol inicial, d'un segon capítol que analitza les relacions que hi ha entre la cultura, el medi ambient i l'emergència climàtica, i que vol facilitar-ne la comprensió amb un llenguatge senzill. El tercer capítol ofereix una tipologia de mesures, acompanyada d'una explicació de les qüestions significatives en cada cas i la il·lustració mitjançant polítiques, programes i projectes concrets. Finalment, el darrer capítol comprèn recomanacions i eines per afavorir el trasllat a la pràctica, en la gestió i les polítiques culturals locals, de les reflexions i observacions formulades en els apartats anteriors.

Fases

Metodologia

Contextualització i assessorament

>> Valoració i consens de les expectatives i orientacions generals de l'informe

>> Configuració del grup expert assessor del projecte

Anàlisi bibliogràfica

>> Identificació i estudi de la documentació sobre cultura, medi ambient i emergència climàtica, especialment les referències més significatives per a la gestió i les polítiques culturals locals

Anàlisi del projecte i entrevistes amb agents clau

>> Elaboració d'una llista amb una vintena de projectes significatius pel que fa als temes d'interès del projecte

>> Realització entre febrer i abril d'entrevistes amb responsables de la majoria dels projectes identificats

Elaboració de l'informe final

2. Punts de trobada entre cultura, medi ambient i emergència climàtica

Aquest capítol respon a la voluntat d'oferir informació accessible sobre medi ambient i emergència climàtica a persones no especialitzades en aquesta temàtica. Així mateix, presenta diversos conceptes i referències útils pel que fa als vincles entre la cultura, el medi ambient i l'emergència climàtica, i repassa alguns marcs institucionals útils en aquest sentit, des de l'àmbit internacional fins al context català.

2.1. Conceptes i qüestions clau

Una de les dificultats que sovint hi pot haver des de l'àmbit de la cultura és la de comprendre les dimensions que envolten el discurs de l'emergència climàtica en la seva complexitat. La terminologia científica que es fa servir resulta a vegades abstracta i llunyana, i en lloc d'apropar i estimular a participar-hi i a formar part d'una reflexió necessària des del punt de vista global i interdisciplinari, a vegades pot generar incomoditat o desubicació entre els professionals de la cultura a l'hora de participar en determinats debats.

En realitat, tal com s'ha explicat anteriorment, l'emergència climàtica és un tema que interpel·la tothom, per això és important familiaritzar-se amb uns conceptes i una terminologia específica. Així, la voluntat d'aquest apartat és apropar-se, amb un llenguatge més accessible, a conceptes que poden donar eines per entendre millor l'emergència climàtica i la transició ecològica. A continuació, s'intenta aclarir alguns d'aquests conceptes clau i, per què no, fer-los propis i integrar-los en el vocabulari del dia a dia.

2.1.1. Desenvolupament sostenible

El vincle entre la cultura i el medi ambient en general, i el que s'estableix més específicament amb l'emergència climàtica, es pot relacionar amb una concepció àmplia de la *sostenibilitat* o *desenvolupament sostenible*. Aquest

terme va ser emprat per un grup d'experts de les Nacions Unides a mitjans de la dècada del 1980 per referir-se al desenvolupament «que satisfà les necessitats del present sense comprometre les necessitats de les futures generacions». (Comissió Mundial del Medi Ambient i del Desenvolupament, 1987; traducció pròpia.)[2]

Si trenta-cinc anys enrere pensar en el desenvolupament sostenible remetia sobretot a reflexionar sobre el futur, avui dia la reflexió sobre la sostenibilitat afecta de ple el desenvolupament de les generacions actuals: en són una bona prova el canvi climàtic (augment progressiu de la temperatura, freqüència i nombre creixent d'episodis meteorològics extrems, etc.), així com fenòmens inesperats com la pandèmia de la covid-19, l'origen i expansió de la qual es pot relacionar, segons diversos estudis, amb activitats humanes, com ara els usos del sòl, l'expansió i la intensificació de l'agricultura, i el comerç, la producció i el consum insostenibles, que incrementen el contacte entre la vida silvestre, el bestiar, els patògens i les persones (Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services [IPBES], 2020).

La reflexió majoritària al voltant del desenvolupament sostenible ha abordat la dimensió ambiental i l'assoliment d'un equilibri entre els aspectes ecològics, econòmics (la recerca d'un creixement sostenible, un creixement verd o un decreixement, per exemple) i socials (de quina manera es pot garantir un desenvolupament que combini la inclusió de totes les persones, que els asseguri uns recursos bàsics i que alhora sigui respectuós amb el medi ambient). L'Agenda 2030 per al Desenvolupament Sostenible, el document de les Nacions Unides que guia l'acció global en aquest àmbit en l'actualitat, exposa explícitament les «tres dimensions del desenvolupament sostenible: l'econòmica, la social i l'ambiental». (Nacions Unides. Assemblea General, 2015: Preàmbul; traducció pròpia.) (Vegeu el requadre 1.)

Requadre 1. L'Agenda 2030 i els Objectius de Desenvolupament Sostenible

L'Agenda 2030 per al Desenvolupament Sostenible és un document aprovat el setembre de 2015 per l'Assemblea General de l'ONU, l'ens que agrupa els governs estatals de tot el món. Substitueix els Objectius

2. Els termes *desenvolupament sostenible* i *sostenibilitat* s'utilitzen com a sinònims en aquest informe. Aquesta opció és força habitual, per bé que hi ha autors que han indicat que *desenvolupament sostenible* té sovint unes connotacions més institucionals i d'equilibri entre els aspectes econòmics i els mediambientals, mentre que *sostenibilitat* comporta una visió ètica, més centrada en la interdependència dels aspectes socials i mediambientals. Vegeu, entre d'altres, Dessein *et al*. (2015) i Throsby (2017).

de Desenvolupament del Mil·lenni (ODM), que havien guiat l'acció internacional en matèria de desenvolupament entre el 2000 i el 2015, i estableix noves metes per al període 2015-2030. En concret, l'Agenda 2030 inclou 17 Objectius de Desenvolupament Sostenible (ODS), que es concreten en un total de 169 fites.

En el període anterior, els ODM, que tenien un ventall temàtic més reduït, s'orientaven a promoure el desenvolupament en els països de l'anomenat *sud global* (o països menys desenvolupats), mentre que l'Agenda 2030 entén que el desenvolupament sostenible, avui, és un repte per a tots els països del món, tant pel que fa a les seves accions de cooperació al desenvolupament com als seus propis territoris. Per això, nombrosos ajuntaments catalans i institucions com la Diputació de Barcelona, la Generalitat de Catalunya o el Govern espanyol han adoptat estratègies i plans derivats dels ODS i els apliquen en el conjunt de les seves polítiques.

Entre els 17 ODS no n'hi ha cap que es dediqui de manera principal a la cultura. Amb tot, hi ha diverses referències a aspectes culturals repartides al llarg del document, per exemple: pel que fa a la necessitat que l'educació promogui el valor de la diversitat cultural i de l'aportació de la cultura al desenvolupament sostenible (fita 4.7); l'existència de polítiques econòmiques i d'ocupació que donin suport a la creativitat i la innovació (fita 8.3); el turisme sostenible que promogui la cultura i els productes locals (fites 8.9 i 12.b); la protecció del patrimoni cultural i natural (fita 11.4), o la garantia d'accés públic a la informació (fita 16.4).

Per a més informació, vegeu: *https://sdgs.un.org/es*

En qualsevol cas, tant en la reflexió general sobre el desenvolupament sostenible com pel que fa a l'Agenda 2030, nombroses aportacions han subratllat el paper significatiu que hi té la cultura. En aquest sentit, l'antropòleg John Clammer (2016) ha considerat que, si la cultura contemporània, caracteritzada pel consumisme i el desinterès pel medi ambient, la pobresa i les desigualtats, se situa a l'origen de la crisi planetària, cal parlar de cultura per donar-hi resposta.

En una línia similar, si bé amb una òptica més constructiva, l'artista i activista australià Jon Hawkes (2001) recorda que el debat sobre la sostenibilitat, i allò que cal llegar a les generacions futures, està marcat inevitablement pels valors, i per tant és un debat cultural. Hawkes és conegut per proposar la cultura com a quart pilar del desenvolupament sostenible, al costat de les dimensions ecològica, econòmica i social. En la seva proposta,

els aspectes culturals, a més dels valors, inclouen la creativitat, la diversitat, la participació en activitats culturals i la innovació, i haurien d'actuar com un filtre o un marc respecte d'altres polítiques locals, a fi d'avaluar, de la mateixa manera que es fa en altres àmbits (l'impacte mediambiental d'una nova infraestructura, per exemple), l'impacte de les polítiques i els programes en els valors i les capacitats culturals.

Les orientacions transversals que proposa Hawkes i allò que sovint s'ha anomenat una visió *holística*, *sistèmica* o integrada del desenvolupament, es poden relacionar amb les crides a superar la divisió entre cultura i natura que han inspirat bona part del pensament occidental en els darrers segles. En aquest sentit, la interdependència entre l'acció humana i els ecosistemes naturals que s'ha mantingut present en les cultures indígenes i en algunes societats rurals, i els coneixements i pràctiques que s'hi poden relacionar, adquireixen una gran importància davant la crisi planetària (vegeu, per exemple, Latour, 2015; Escobar, 2019). En termes de gestió i polítiques culturals, això provoca qüestions fonamentals sobre la manera com l'acció cultural es relaciona amb els coneixements i les pràctiques vinculades amb la natura.

D'altra banda, la reflexió sobre la interdependència de les dimensions mediambiental, social, econòmica i cultural del desenvolupament sostenible comporta també preguntar-se per aspectes com ara els models econòmics: si, com afirmen Clammer i molts altres, el consumisme i el capitalisme són l'origen de la crisi planetària, és inevitable que qualsevol reflexió sobre el desenvolupament sostenible plantegi també qüestions relacionades amb els models de producció i consum, i la resta d'aspectes econòmics que se'n deriven (relacions laborals, polítiques fiscals, etc.).

Hi ha diverses aportacions que han volgut traduir aquestes idees en orientacions pràctiques. El resultat més evident de la reflexió sobre la cultura com a quart pilar del desenvolupament sostenible és probablement el treball de la Comissió de Cultura de l'organització mundial de Ciutats i Governs Locals Units (CGLU), traduït primer en l'*Agenda 21 de la cultura* (2004) i després en la guia pràctica *Cultura 21: Accions* (2015) (vegeu el requadre 2). Ambdós documents, que han estat subscrits i utilitzats per nombrosos governs locals i altres organitzacions de tots els continents, remarquen els paral·lelismes entre la conservació de la biodiversitat i la diversitat cultural. Reivindiquen la importància de les polítiques culturals locals, el compromís amb els drets culturals de totes les persones i la necessitat d'explorar la transversalitat del conjunt de polítiques i processos relacionats amb el desenvolupament sostenible. I, en el context de la globalització, reforcen el vincle entre l'acció cultural local i els reptes globals, i

promouen dinàmiques de cooperació internacional en l'àmbit de les polítiques i els processos culturals.

Requadre 2. La relació que hi ha entre cultura i medi ambient a *Cultura 21: Accions*

Una dècada després de l'*Agenda 21 de la cultura*, un document que tenia caràcter de declaració política per reivindicar la importància del desenvolupament cultural local en temps de globalització, CGLU va promoure un informe, *Cultura 21: Accions*, que l'actualitzava i li donava una orientació més operativa, a fi de facilitar-ne la implementació i avaluar-ne els valors i els compromisos. Aquest informe va ser aprovat el 2015. Conté 100 accions concretes que connecten la cultura i el desenvolupament sostenible a les ciutats i els pobles, agrupades en nou compromisos o àmbits temàtics.

Un dels nou compromisos tracta la relació entre la cultura i el medi ambient i planteja accions relacionades amb la conservació dels coneixements i les pràctiques tradicionals vinculats amb l'ús sostenible dels recursos naturals, la implicació de les entitats culturals en activitats de sensibilització sobre el medi ambient o l'existència de plans estratègics i grups de treball que connectin les polítiques locals en matèria de cultura i de medi ambient, entre d'altres.

Per a més informació, vegeu: *http://www.agenda21culture.net/sites/default/files/files/documents/multi/c21_2015web_cat.pdf*

Aquestes aportacions sobre el vincle entre cultura i desenvolupament sostenible i el relleu que han adquirit els ODS en els darrers anys, tant en les declaracions polítiques com a l'hora d'incidir en les prioritats de despesa pública, expliquen que progressivament s'hagi prestat més atenció al paper de la cultura respecte dels ODS i l'Agenda 2030. Així, diverses publicacions han argumentat que la cultura pot contribuir a assolir tots els ODS, fins i tot en aquells casos en què el text de l'Agenda 2030 no ho esmenta.

Pel que fa als ODS més directament relacionats amb qüestions mediambientals (ODS 6, centrat en l'aigua; ODS 7, energia; ODS 12, consum i producció sostenibles; ODS 13, canvi climàtic; ODS 14, mars i oceans, i ODS 15, ecosistemes terrestres), s'ha remarcat el paper dels coneixements i les pràctiques tradicionals, que formarien part del patrimoni cultural immaterial, a l'hora de determinar una relació més sostenible amb l'entorn;

la conveniència de determinar visions integrades del paisatge, que combinin allò cultural i allò natural, i d'establir institucions que ho reflecteixin, com ara els ecomuseus; el foment de pràctiques creatives contemporànies relacionades amb els usos sostenibles dels espais públics, com ara els horts urbans; el paper dels agents culturals en les accions d'educació i sensibilització ambiental i la promoció de noves pautes de vida, o la necessitat que els equipaments i esdeveniments culturals avaluïn i redueixin els seus impactes ambientals (Ciutats i Governs Locals Units. Comissió de Cultura, 2018).

D'altra banda, cal recordar que l'ODS 17, relacionat amb la promoció de les aliances per al desenvolupament sostenible, també obre la porta a la col·laboració entre agents culturals i mediambientals, entre d'altres. Altres ODS, com ara el 10, que planteja reduir les desigualtats, també estableix orientacions significatives pel que fa a l'acció cultural.

Tant aquestes observacions específiques sobre el vincle entre la cultura i els ODS com els plantejaments anteriors sobre el lligam entre la cultura i el desenvolupament sostenible en sentit ampli, i més específicament sobre la dimensió ambiental, se situen a la base de les reflexions d'aquest informe, que pretendrà analitzar-ne les implicacions pel que fa a la gestió i les polítiques culturals locals.

2.1.2. Canvi, crisi o emergència climàtica

Les diverses terminologies emprades per referir-se als problemes mediambientals que pateix el planeta són totes vàlides, però tenen diferències significatives. El *canvi climàtic* preveu els fenòmens naturals i físics que d'alguna manera han estat sempre presents al llarg de la història del planeta. El concepte de *crisi climàtica* apunta, en canvi, directament a l'acció humana i a la situació alarmant del moment actual. L'*emergència climàtica* es refereix principalment al fenomen de l'escalfament global –provocat per les emissions de gasos amb efecte hivernacle i la dependència dels combustibles fòssils– i a les seves terribles conseqüències: fosa del gel; pujada del nivell del mar; acidificació dels oceans; desertificació i onades de calor, i pèrdua de biodiversitat, entre d'altres. Aquest darrer concepte, que també destaca pel seu caràcter global i integral, que reclama l'atenció i la responsabilitat de tothom, ha estat el centre d'interès en els últims anys, en els àmbits institucional i polític, entre d'altres, tal com mostren les declaracions d'emergència climàtica aprovades per ajuntaments i per altres ens de govern. En aquest sentit, al llarg de l'informe utilitzarem preferiblement el

terme *emergència climàtica*, per bé que en alguns contextos també ens referim al canvi climàtic.

Una de les dades més importants per entendre la magnitud de l'emergència és la que indica que –segons un estudi de l'Organització Meteorològica Mundial– el període 2016-2020 va ser el quinquenni més calorós de la història (World Meteorological Organization [WMO], 2020).

2.1.3. Dia de l'Excés de la Terra

Els recursos que tenim a la Terra no són infinits. A vegades costa entendre-ho i, per fer-ho més fàcil, l'organització internacional Global Footprint Network ens ho assenyala cada any quan calcula el Dia de l'Excés de la Terra (Earth Overshoot Day: *https://www.overshootday.org/*). Aquest dia indica l'esgotament oficial dels recursos renovables que la Terra és capaç de regenerar durant 365 dies. Des de principis dels anys setanta, la humanitat va començar a consumir més del que la Terra aconseguia produir. El creixement de la població mundial, l'expansió d'un consum sense límits, l'explotació massiva de cultius, la desforestació i el buidatge dels oceans a causa d'una sobrepesca que gairebé no dona temps a la reproducció són alguns dels motius que ens porten avui dia a «consumir» els recursos d'1,6 planetes l'any.

El Dia de l'Excés de la Terra del 2020 va caure el 22 d'agost. Per primer cop es van recuperar tres setmanes de temps, en comparació amb l'any anterior, a causa del confinament per la pandèmia global (*www.footprintnetwork.org*). Tornar a donar temps al planeta per regenerar-se i deixar de malversar els seus recursos de manera compulsiva són objectius fonamentals per a un futur sostenible.

2.1.4. Fronteres planetàries

L'any 2009, un grup de trenta científics internacionals –liderats per Johan Rockström, en aquell moment director de l'Stockholm Resilience Centre– va afirmar que ja havíem superat molts límits mediambientals a la Terra i que el paradigma de mesurar, analitzar i pronosticar els paràmetres per minimitzar els impactes ambientals ja no era suficient. Arran d'això van identificar els processos ambientals que hem de ser capaços d'administrar per mantenir-nos dintre d'un ecosistema vital segur i saludable.

A partir d'aquesta reflexió, sorgeix el concepte de les *fronteres planetàries*, nou llindars interconnectats que regulen la capacitat de resistència del planeta: la contaminació química, la reducció de la capa d'ozó, la presència d'aero-

sols a l'atmosfera, l'acidificació dels oceans, els fluxos bioquímics, la sobreexplotació de l'aigua dolça, el canvi d'usos del sòl, la pèrdua de biodiversitat i el canvi climàtic (Stockholm Resilience Centre, s. d.). El que se'ns demana és tenir una nova mentalitat per poder convertir les crisis en oportunitats transformadores per al planeta, i reconèixer-ne els propis límits i llindars.

2.1.5. Economia circular

L'actual model econòmic predominant es basa en una modalitat lineal que consisteix a extreure, fabricar, usar i llençar. Aquest model ens ha portat a produir –cada any i només a la Unió Europea (UE)– més de 2.500 milions de tones de residus, que genera contaminació i una sobreexplotació de recursos naturals i matèries primeres.

Evidentment, el sistema actual és inviable a llarg termini, i es fa necessari trobar una alternativa i generar un canvi radical de model al més aviat possible. Aquí és on entra el concepte d'economia circular, «un model econòmic orientat a l'assoliment de sistemes de producció i consum més eficients i resilients, que preservin els recursos dins d'un cicle continu i n'optimitzin el valor». (Xarxa de Ciutats i Pobles cap a la Sostenibilitat, 2018, p. 11.)

La Comissió Europea ha posat la urgència d'un model d'economia circular sobre la taula, entenent que un nou model de producció i consum circular implica compartir, prestar, reutilitzar, reparar i reciclar els materials i productes existents tant de temps com sigui possible. Mitjançant aquest model, s'amplia el cicle de vida dels productes i es redueix la producció de residus. Els productes, quan sigui possible, es tornen a introduir en el cicle econòmic i la seva reutilització genera un valor addicional.

Els principis de l'economia circular ens demanen qüestionar el nostre model de consum, com a persones i com a societat. Optimització de recursos, visió sistèmica, participació, col·laboració, innovació, reutilització, reducció i reciclatge són els conceptes i les paraules clau que ens indiquen el camí de l'economia circular.

2.1.6. Transició ecològica

La transició ecològica comporta passar d'un sistema productiu d'explotació intensiva cap a un model sostenible, centrat en la protecció i el respecte del medi ambient. De manera més general, està vinculada al canvi de models de vida que hi tenen relació. També implica revisar els models energètics vigents fins ara.

La transició energètica i ecològica que s'està posant en marxa a diferents indrets del món suposa un seguit de reptes molt importants per als estats, les empreses i tots els ciutadans. Un exemple directe consisteix en el fet que molts llocs de treball estan encara lligats a l'explotació de fonts fòssils i que el canvi requereix un procés de requalificació professional.

A escala internacional, ara es parla del concepte de transició justa (*just transition*), amb l'objectiu de tenir en compte les desigualtats que es poden generar en aquest llarg i necessari procés de transició. En el marc de la UE s'ha posat en marxa un programa ambiciós anomenat Pacte Verd Europeu (del qual es parlarà més endavant en aquest informe). Mitjançant aquest programa, es destinaran fons per a aquest procés de transició, incloent-hi la requalificació professional i la creació de nous llocs de treballs en l'economia verda; l'eficiència energètica als habitatges; la inversió en transport públic i sostenible, i la inversió en fonts d'energia renovables, entre altres aspectes.

2.1.7. Recull breu d'altres conceptes útils

- Antropocè: aquest terme, proposat pel premi Nobel de química neerlandès Paul J. Crutzen l'any 2000, fa referència a l'era geològica en la qual l'activitat humana afecta de manera significativa la composició geològica i els ecosistemes de la Terra. L'Antropocè es fa especialment visible en el canvi climàtic. El terme no genera consens científic unànime, però progressivament se n'ha generat l'ús en nombrosos entorns acadèmics, institucionals i socials.
- Biodiversitat: indica la varietat i la variabilitat d'organismes i els complexos ecològics en què aquests tenen lloc. Es tracta de la situació ideal de proliferació i diversitat d'espècies vives en el planeta. Totes les espècies estan interrelacionades i són necessàries per a l'equilibri de l'ecosistema.
- Contaminació atmosfèrica: és la presència en l'ambient de qualsevol substància química, objectes, partícules o microorganismes que alteren la qualitat ambiental i la possibilitat de vida. Les causes de la contaminació poden ser naturals o produïdes per l'acció humana. Es deu principalment a les fonts de combustible fòssil i l'emissió de partícules i gasos industrials.
- Decreixement: concepte que qüestiona la prioritat donada al creixement econòmic, entenent que aquest és incompatible amb la conservació del planeta i que, per tant, cal definir models econòmics alternatius.
- Descarbonització: reducció progressiva de la dependència dels combustibles fòssils que contenen carboni.

- Petjada ecològica (o empremta ecològica): indicador ambiental que estableix la superfície ecològicament productiva que cal per subministrar la matèria i l'energia bàsiques per cobrir indefinidament les necessitats de consum de recursos i d'assimilació de residus d'una població determinada en un territori concret, segons el seu estil de vida habitual.
- Petjada de carboni (o empremta de carboni): indicador relatiu a les emissions de gasos amb efecte d'hivernacle associades al cicle de vida d'un producte, servei o organització. Es mesura en massa de CO_2 equivalent. Per a una institució, servei o equipament, aquest càlcul d'impactes permet mesurar i prendre consciència de les emissions de carboni que genera.
- Suprareciclatge (*upcycling*): sistema de producció que transforma un objecte sense ús o destinat a ser un residu en un altre objecte. La idea consisteix a donar una segona vida als residus tot transformant-los en nous materials o productes de més qualitat i més valor ecològic i econòmic, sovint gràcies a la transformació creativa.

Per a més informació sobre aquestes qüestions, el TERMCAT (*www.termcat.cat*) disposa de diccionaris de conceptes relacionats amb la gestió ambiental i l'emergència climàtica (2017; 2020).

2.2. Implicacions de l'emergència climàtica per a la gestió i les polítiques culturals en l'àmbit local

De quina manera pot incidir la situació d'emergència climàtica en la manera d'entendre la cultura i de definir les polítiques culturals? D'entrada, hi ha diversos elements que suggereixen que la manera en què tradicionalment hem entès les polítiques culturals hauria d'evolucionar per incorporar aspectes de l'esfera mediambiental i altres reflexions que hi tenen relació, i que fins ara n'han restat majoritàriament al marge:

- **La vida a l'era de l'Antropocè demana nous valors, creativitat i innovació**. El Programa de les Nacions Unides per al desenvolupament (PNUD) va dedicar l'edició 2020 del seu Informe de desenvolupament humà a analitzar les implicacions que l'era de l'Antropocè té en el desenvolupament humà avui en dia, és a dir, en la capacitat que té tota persona de viure amb dignitat i d'acord amb les seves aspiracions. Una de les conclusions de l'Informe és que per assolir el desenvolupament humà ja no n'hi ha prou de garantir salut, educació i renda, sinó que cal

incidir també en la capacitat d'actuar (la participació democràtica i la capacitat de decidir sobre la pròpia vida), en els valors i en la manera com tots aquests aspectes es relacionen amb la naturalesa i la gestió del planeta:

> «[...] per viure a l'Antropocè, la humanitat pot desenvolupar les competències, la capacitat d'actuació i els valors d'acord amb els quals desitgi viure, que millorin l'equitat, fomentin la innovació i inculquin l'afany de custòdia de la naturalesa. Si aquests aspectes adquireixen més pes en el conjunt d'eleccions cada cop més ampli que creen les persones per a elles mateixes –si l'equitat, la innovació i la gestió esdevenen elements centrals del que significa dur una bona vida–, l'ésser humà podrà prosperar i s'alleujaran les pressions planetàries.» (Conceição, 2020, p. 8; traducció pròpia.)

Cal entendre que, en aquest context, l'apel·lació a prosperar es refereix més aviat al sentit del desenvolupament humà (ampliació d'oportunitats per a les persones, en un entorn social i mediambiental equilibrat) i no tant a una visió més restringida, pròpia del creixement econòmic. En aquest sentit, caldria preguntar-nos de quina manera la gestió i les polítiques culturals poden considerar els valors propis de la custòdia de la naturalesa, i afavorir la creativitat i la innovació en relació amb els reptes derivats de l'emergència climàtica.

- **El canvi climàtic afecta els drets culturals.** La crisi planetària transforma les condicions de l'entorn i restringeix la capacitat de mantenir formes de vida, institucions i pràctiques que fins ara havien estat normals, entre d'altres en l'àmbit cultural. Per bé que alguns d'aquests efectes han sigut visibles fins ara, sobretot en llocs llunyans (illes petites enmig de l'oceà, zones desèrtiques, etc.), n'hi ha molts altres que ja són presents també a casa nostra.

  Un dels darrers informes de la relatora especial de les Nacions Unides sobre els drets culturals (2020) aborda la relació entre canvi climàtic i drets culturals. Entre els aspectes que s'hi tracten hi ha els efectes de l'emergència climàtica en la conservació del patrimoni: els canvis de temperatura, la pujada del nivell del mar o l'erosió del sòl ja afecten la conservació del patrimoni material a molts llocs. Les migracions humanes, els fluxos de persones refugiades i l'extinció d'espècies naturals derivades del canvi climàtic, comporten la pèrdua de coneixements, tradicions i pràctiques pròpies del patrimoni cultural immaterial. D'això també se'n desprèn una pèrdua de diversitat cultural. A més, les me-

sures restrictives en matèria de mobilitat o de conservació de l'entorn que els governs poden adoptar en el marc de l'emergència climàtica podrien comportar restriccions a les oportunitats de participar en la vida cultural, de la mateixa manera que ha succeït temporalment durant la crisi de la covid-19, i podrien incrementar les desigualtats en l'accés a la vida cultural. Així, convé vetllar pels efectes que els canvis en l'entorn puguin tenir en els recursos i la vida cultural, i assegurar que en les mesures que s'adoptin en resposta a l'emergència climàtica es tenen en compte la conservació del patrimoni i la diversitat cultural, i les oportunitats per participar en la vida cultural.

- **Hi ha coneixements i pràctiques tradicionals que poden ser font d'aprenentatge per als reptes del present**. En la línia del que apunta la relatora especial de les Nacions Unides i del que han mostrat altres estudis i experiències, hi ha coneixements i pràctiques relacionats amb els ecosistemes naturals que poden aportar elements rellevants per a una relació més equilibrada amb l'entorn: tipus de cultiu, tècniques de construcció, ús sostenible de l'aigua, teixits i dissenys d'indumentària, etc. Tot i que les nostres societats urbanitzades han perdut una part significativa del coneixement i les pràctiques existents en aquest sentit, i que en allò tradicional també hi perviuen elements contraris al desenvolupament sostenible (com ara la discriminació de les dones), hi ha elements que s'han conservat en la pràctica o bé estan documentats en museus, arxius i altres iniciatives del patrimoni que es podrien recuperar. Al tercer capítol d'aquest informe s'analitzaran amb més detall les relacions que s'estableixen entre el patrimoni cultural i la conservació del medi ambient, i s'exposaran algunes experiències que hi ha a Catalunya que les posen en valor.
- **Els agents culturals tenen responsabilitats en matèria ambiental com la resta d'institucions i entitats**. Tota pràctica humana pot tenir efectes en l'ecosistema natural, i alguns d'aquests condueixen a l'acceleració del canvi climàtic. Així, els equipaments culturals, com la resta d'edificis, poden tenir un impacte ambiental significatiu, especialment si no s'hi tenen en compte mecanismes d'eficiència energètica, reducció del consum d'aigua, la generació de residus i les emissions, etc. De la mateixa manera, les activitats culturals (festes majors, festivals, espectacles, exposicions, etc.) poden tenir impactes en l'entorn, tant directes (ús de materials, despesa energètica, generació de residus, etc.) com indirectes (ús que fan les persones assistents del transport privat o públic, selecció acurada de proveïdors, etc.). A més, la utilització creixent de plataformes digitals per a la producció, la distribució i l'accés a

continguts culturals també genera qüestions importants pel que fa a les emissions de diòxid de carboni dels servidors.

- **Els llenguatges artístics poden contribuir a generar noves narratives sobre la relació amb el planeta.** La responsabilitat dels agents culturals envers el medi ambient i l'emergència climàtica, esmentada al punt anterior, també es pot expressar mitjançant la seva implicació en iniciatives d'educació ambiental i sensibilització, atès que poden aprofitar el potencial dels llenguatges artístics i els coneixements i les formes pròpies del patrimoni. D'aquí en poden sorgir noves narratives que inspirin i ajudin a repensar les formes de vida i la relació amb l'entorn, davant dels reptes de l'emergència climàtica.

2.2.1. Implicacions essencials en la gestió i les polítiques culturals en l'àmbit local

Incorporar aquestes reflexions a la gestió i les polítiques culturals locals hauria de conduir a desenvolupar nous programes i iniciatives que integrin la cultura i el medi ambient, i que alhora ofereixin una nova mirada que subratlli la dimensió específica que l'acció cultural aporta a la reflexió sobre la sostenibilitat en temps d'emergència climàtica. En aquest sentit, és important destacar que la relació entre polítiques culturals i emergència climàtica inclou tant processos equiparables als que es podrien aplicar en altres àmbits de les polítiques públiques (les mesures per a l'eficiència energètica en els equipaments culturals són similars a les dels equipaments educatius o socials, per exemple) com accions distintives, específiques d'allò cultural, perquè es relacionen amb el patrimoni, la creativitat i els valors. Aquest segon aspecte, que sovint s'ha deixat de banda en les reflexions sobre cultura, medi ambient i emergència climàtica, rep una atenció específica en aquest informe.

En aquest sentit, connectar la gestió i les polítiques culturals locals amb l'emergència climàtica, i remarcar la responsabilitat dels agents culturals davant la crisi planetària, no implica renunciar a allò que és específic de l'acció cultural, i que podríem sintetitzar en l'atenció al patrimoni, la creativitat i la diversitat cultural (Ciutats i Governs Locals Units. Comissió de Cultura, 2015). És més, connectar la gestió i les polítiques culturals locals amb l'emergència climàtica hauria de comportar mobilitzar les energies de la cultura envers una transició necessària, a fi d'assegurar que els agents culturals aporten la seva mirada, la seva experiència de relació amb la ciutadania en general, la seva veu i la seva pràctica a accions relacionades amb el medi ambient i l'emergència climàtica sobre les quals tenen coses a dir però de les quals no sempre participen.

D'altra banda, com a política pública, la política cultural comporta definir objectius i orientacions derivats de la participació democràtica que pretenguin transformar la realitat. En aquest sentit, aquest informe entén que les polítiques culturals locals van més enllà de la noció de cultura de la sostenibilitat, entesa com a «conjunt de coneixements, valors i pràctiques que la ciutadania, tant individualment com col·lectivament, ha de desenvolupar amb responsabilitat, racionalitat i creativitat per afrontar les problemàtiques socioambientals i defensar els drets bàsics de les persones dins els límits ecològics del planeta». (Ajuntament de Barcelona, 2021, p. 4.) Les polítiques culturals poden incorporar aquesta reflexió genèrica i connectar-la amb el seu mandat específic a l'hora de desenvolupar processos participatius i democràtics; d'atendre la conservació, la dinamització i la divulgació del patrimoni; de fomentar l'accés i la participació en la vida cultural, i de protegir i promoure la diversitat cultural. També haurien de vetllar perquè hi hagués més interrelació amb el conjunt de polítiques públiques que incideixen en el desenvolupament sostenible i que facin front a l'emergència climàtica.

Finalment, també és important esmentar que la reflexió sobre els valors, i la manera com incideixen en les pràctiques quotidianes, té sovint poca presència en les polítiques culturals, almenys de manera explícita, per bé que pot aparèixer en el pla discursiu i en la formulació d'objectius generals. Mitjançant iniciatives d'educació ambiental i projectes participatius vinculats a la relació amb la ciutat i el territori, hi pot haver marge per reforçar aquesta dimensió en la manera com es formulen i s'implementen les polítiques culturals locals i els projectes que se'n deriven.

Així, de manera més concreta, podem identificar diverses línies d'acció que connecten la gestió i les polítiques culturals, el medi ambient i l'emergència climàtica, i a les quals dedicarem més atenció en el tercer capítol de l'informe:

- Foment de visions integrades del territori i el paisatge, que aprofiten el patrimoni cultural material i immaterial i el posen en relació amb l'ecosistema natural.
- Exploracions artístiques sobre la connexió entre pràctiques humanes, ecosistemes naturals i emergència climàtica.
- Iniciatives d'educació ambiental o iniciatives culturals que afavoreixen el coneixement, l'aprenentatge i la participació ciutadana en qüestions que tenen a veure amb l'emergència climàtica.
- Adopció de criteris de sostenibilitat ambiental (ambientalització) en la gestió d'equipaments, espais i iniciatives culturals, els processos de

compra pública i altres accions pròpies de la gestió i les polítiques culturals, mitjançant criteris d'economia circular, eficiència energètica, etc.
- Mecanismes transversals en el disseny i la implementació d'estratègies i programes municipals, que connectin els aspectes culturals i mediambientals (declaracions d'emergència climàtica, plans estratègics de cultura o de medi ambient, foment de l'economia social i solidària, etc.).

Tot i que el ventall de línies d'acció és divers, hi ha moltes qüestions de fons que d'alguna manera incideixen en el conjunt de polítiques i programes d'aquest àmbit, tal com apunta el proper apartat.

2.2.2. Orientacions bàsiques

L'anàlisi documental i de casos feta per elaborar aquest informe apunta que hi ha set aspectes metodològics o d'aproximació al disseny i la implementació de les polítiques i els projectes culturals que poden incidir en més o menys mesura en qualsevol iniciativa d'aquest àmbit que vulgui incorporar la reflexió sobre l'emergència climàtica. Els presentem a continuació:

1) **Una visió més sistèmica de la cultura, i la seva interrelació amb els fenòmens socials, econòmics i ambientals.** El professor Alfons Martinell ha suggerit que abordar la relació entre cultura i desenvolupament sostenible requereix assumir una lectura sistèmica de la cultura, que superi «la concepció disciplinària i il·lustrada tradicional o les visions institucionals basant-se en un departamentalisme de models ja superats» (2020) i que incorpori al sistema cultural «un gran nombre de components o elements que es relacionen permanentment entre ells de manera dinàmica, en constant interdependència. Alguns d'aquests components (o àmbits) són coneguts o tradicionals dels models clàssics a partir dels quals la societat actual entén la cultura (art, patrimoni, música, teatre, lectura pública, etc.). A aquests cal afegir-n'hi altres que, des del punt de vista sistèmic, incideixen, condicionen i interactuen, com la comunicació, la mobilitat, l'hàbitat i urbanisme, la seguretat, l'accés a la connexió [d'Internet], el clima, l'educació, el medi ambient, la salut, etc. Interaccions i dependències cada cop més evidents, que només troben eficàcia en la complementarietat i en la generació de sinergies cap a la sostenibilitat». (2021; traducció pròpia.)

   La visió sistèmica que han adoptat de manera creixent les polítiques mediambientals (que donen una atenció als processos productius, el

consum, la mobilitat, l'energia, l'educació, etc.) pot oferir pistes per desenvolupar polítiques, programes i projectes culturals que també incorporin aquesta perspectiva més complexa i interrelacionada. Un exemple d'això seria analitzar els impactes socials, econòmics i mediambientals dels esdeveniments culturals, una qüestió en la qual ha treballat el CERC (Cubeles i Mascarell, 2019).

En darrera instància, si l'emergència climàtica comporta definir nous models econòmics i socials menys «depredadors» pel que fa a la relació amb l'entorn, cal que la gestió i les polítiques culturals integrin de manera natural o sistèmica la reflexió sobre aquests aspectes. Seria bo, doncs, que progressivament l'àmbit d'intervenció de les polítiques culturals esdevingués més porós i obert a abordar qüestions que tradicionalment n'han quedat fora. Diversos dels aspectes que es tractaran en els propers paràgrafs serveixen per concretar aquesta reflexió en àmbits específics. Al capdavall, es pretén que la lluita contra l'emergència climàtica sigui un aspecte consubstancial, orgànic, de la manera de fer en cultura, més que no un conjunt d'accions puntuals.

2) **Combinació de disciplines.** En consonància amb aquesta visió sistèmica, complexa i interconnectada, molts dels projectes que vinculen la cultura i el medi ambient destaquen per la col·laboració entre agents de diversos àmbits: a més d'artistes o professionals de la gestió cultural, hi pot haver aportacions de l'antropologia, la biologia, l'agricultura, els estudis ambientals, etc. Segons algunes persones entrevistades en el transcurs d'aquesta recerca, centrar la reflexió en qüestions com el desenvolupament sostenible d'un territori comporta naturalment que s'hi entrecreuin perspectives de diferents disciplines, així com mirades i pràctiques de la ciutadania. En aquest sentit, diverses anàlisis han suggerit que cal promoure més col·laboracions interdisciplinàries en l'àmbit de la cultura i la sostenibilitat, i establir polítiques i programes de suport que en comprenguin la naturalesa (Wilson, 2019).
3) **La interpretació contextual dels projectes**. Malgrat que la crisi climàtica sigui global i superi fronteres, els reptes específics que planteja la sostenibilitat són diferents en una població costanera o d'interior, i en una ciutat gran o en un entorn rural. Així, la definició de les iniciatives que connectin cultura i medi ambient a cada entorn dependrà d'aspectes com els recursos naturals de la zona i les amenaces a què s'enfronten, els coneixements i pràctiques tradicionals que s'hagin conservat en cada cas, les capacitats humanes i els agents mobilitzats al voltant de la sostenibilitat, les pautes de mobilitat de la població, els recursos energètics, etc. Si una de les funcions de la gestió cultural és interpretar el context, a

l'hora de definir intervencions en aquest àmbit cal centrar aquesta capacitat d'interpretació en les qüestions pertinents en matèria de cultura i sostenibilitat al territori específic d'intervenció. En aquest sentit, les experiències concretes que s'exposaran al tercer capítol de l'informe es poden entendre com a elements inspiradors però no necessàriament reproduïbles, atès que s'han dut a terme en contextos molt específics.

4) **L'equilibri entre proximitat i escala global**. La noció *situada* dels projectes compromesos amb el desenvolupament sostenible comporta també vetllar pels aspectes de proximitat a l'hora de dur-los a terme: aprofitar recursos locals, fer un ús eficient dels recursos energètics, reduir els desplaçaments de mitja o llarga distància que es puguin evitar, ser conscient dels residus generats i que quedaran en l'entorn proper, etc. Helena Norberg-Hodge (2020), la fundadora de l'entitat Local Futures, que treballa per revitalitzar la diversitat biològica i cultural, ho ha resumit en la idea que «el futur és local», i que cal un canvi econòmic sistèmic, de la globalització a la «localització», per poder afrontar les crisis socials, econòmiques, ecològiques i espirituals del món. Així mateix, és important afavorir la reflexió sobre la interrelació entre allò que succeeix en l'àmbit local i l'escala global, atès que la manera amb què cada població viu l'emergència climàtica és resultat de canvis a escala planetària i, alhora, l'acció en l'àmbit local és clau per mitigar els efectes del canvi climàtic. Aquesta idea es pot relacionar amb la implementació d'unes polítiques culturals que promoguin una *ciutadania ecològica global*, una visió integrada de les dimensions social, econòmica, cultural i mediambiental de la sostenibilitat que els investigadors Nancy Duxbury, Anita Kangas i Christiaan De Beukelaer (2017) van proposar com una de les vies per connectar aquestes polítiques amb el desenvolupament sostenible.
5) **L'atenció als materials**. Un element comú en molts dels projectes analitzats en aquest informe, en coherència amb els principis de l'economia circular, és la reflexió sobre els materials que s'hi utilitzen i els efectes que això tindrà a llarg termini: reducció de residus, càlcul de la despesa energètica, potencial per reutilitzar els materials generats, etc. En àmbits com la indústria editorial, s'han definit pautes per analitzar el cicle de vida d'un llibre o una revista –tenint en compte la seva petjada ecològica en les fases de disseny, impressió, distribució, consum i reciclatge– amb la intenció de reduir-lo mitjançant l'ecoedició (Leitat, El Tinter SAL i Simpple, 2013). Aquesta mateixa reflexió és present també en els processos d'ambientalització d'equipaments, esdeveniments i altres activitats, tal com s'observarà més endavant.

Aspectes metodològics o d'aproximació al disseny i la implementació de polítiques i projectes culturals

que poden incidir en més o menys mesura en qualsevol iniciativa d'aquest àmbit que vulgui incorporar la reflexió sobre l'emergència climàtica

6) **Maneres diferents de relacionar-se amb el temps**. De manera potser més implícita, les iniciatives que connecten la cultura, el medi ambient i l'emergència climàtica plantegen sovint una reflexió sobre la noció del temps i la manera amb què la vida humana es relaciona. Sovint, en aquests contextos es promouen maneres de participar en la vida cultural que es poden considerar lentes, i que afavoreixen l'observació de l'entorn, la recuperació del territori a mitjà i llarg termini, o bé connecten allò tradicional amb allò contemporani, afavorint la continuïtat en el temps i les connexions entre generacions.
7) **Una cultura que contribueix a la reflexió**. Sovint de manera subtil, i altres explícitament, les polítiques i els programes que connecten cultura, medi ambient i emergència climàtica contenen elements que poden afavorir la reflexió sobre les formes de vida i els aspectes culturals, ambientals, econòmics o socials del desenvolupament sostenible. Aquest fet és visible sobretot en les iniciatives d'educació ambiental i en projectes de participació ciutadana o que volen promoure el debat, mentre que en altres casos s'esdevé només al rerefons, en la formulació d'objectius, i és menys evident en el desenvolupament concret de les iniciatives.

2.3. El paper dels agents artístics i els seus processos creatius

Els llenguatges creatius associats a les arts i la cultura contemporanis –des de les arts visuals fins a les arts escèniques, passant per nombroses interseccions entre diverses disciplines– ofereixen perspectives diferents per comprendre les causes i els efectes de la crisi climàtica actual.

En el desenvolupament d'aquest apartat, mitjançant una mirada transversal i internacional, s'analitzarà el paper dels agents culturals i artístics i els seus processos creatius pel que fa a l'emergència climàtica i la conscienciació mediambiental. Amb aquesta finalitat, es considera útil identificar les diverses vinculacions que es poden establir entre l'activitat artística i l'emergència climàtica, com ara la implicació d'artistes en accions de sensibilització, l'ús sostenible de materials, la recerca creativa i la reflexió sobre la relació amb l'entorn, sobre els efectes nocius de determinades pràctiques artístiques o sobre els impactes ambientals de la mobilitat artística, entre d'altres. Explorarem aquestes i altres temàtiques, mitjançant els exemples directes de recursos, processos i projectes artístics.

L'interès i la consciència respecte de la natura, sobre els materials que utilitzem i sobre l'impacte de les activitats dels éssers humans en el medi

ambient ha format part de nombrosos moviments artístics internacionals, com ara l'art natura (*land art*) o l'art pobre (*arte povera*) –ambdós sorgits entorn de la segona meitat de la dècada del 1960–, i des de llavors ha evolucionat cap a diferents pràctiques i formes, com ara l'art ecològic o ambiental. Des de la segona meitat del segle XX, i amb un ritme creixent en les primeres dècades del segle XXI, el camp de les arts visuals –i en general el conjunt de l'art i la cultura contemporanis– ha anat ampliant la seva mirada, incorporant narracions crítiques que inclouen la reflexió actual sobre l'emergència climàtica. Les interseccions entre art, tecnologia i ciència –i l'enorme varietat de pràctiques artístiques que hi ha en el present– ofereixen una anàlisi transversal dels reptes ambientals actuals que viu el nostre planeta.

Així mateix, sobretot en aquestes primeres dues dècades del segle XXI, s'han anat creant projectes internacionals, xarxes i organitzacions específiques que treballen amb un enfocament concret sobre les relacions entre art, cultura i temàtiques mediambientals. Molts d'aquests projectes i organitzacions internacionals estan generant activitats, informes i diversos recursos que alimenten de manera significativa la reflexió sobre l'emergència climàtica, i ens donen nous elements d'anàlisi i noves perspectives i mirades.

Un dels exemples més destacats l'ofereix l'organització britànica Julie's Bicycle (vegeu el requadre 3), que des del 2007 ha desenvolupat un paper molt important en la conscienciació ambiental del sector artístic i cultural.

Requadre 3. Julie's Bicycle

Julie's Bicycle, amb seu a Londres, és l'organització líder en el suport a la comunitat creativa internacional per actuar a favor del canvi climàtic i la sostenibilitat ambiental. Al llarg d'aquests últims quinze anys, Julie's Bicycle ha produït una important sèrie de documents, informes i recursos per poder donar al sector cultural les eines necessàries per actuar amb consciència i coneixement davant la crisi ecològica i climàtica i per un desenvolupament ambiental sostenible.

Entre les principals eines i projectes creats per Julie's Bicycle, podem destacar les Creative Green Tools, un sistema gratuït de calculadores que permeten estimar l'emissió de carboni en el medi ambient, a fi de registrar, mesurar i comprendre els impactes ambientals de les organitzacions culturals (gestió d'oficines, gires, producció, esdeveniments, festivals, etc.); el programa d'estudi Creative Climate Leadership, centrat a explorar la dimensió cultural del canvi climàtic, i, sobretot, l'ex-

tensa producció de recursos, informes, documents, estudis de casos, etc., que ha elaborat en col·laboració amb nombroses institucions internacionals.

Els objectius principals de Julie's Bicycle són:

- Defensar i promoure que la cultura inspiri públicament accions sobre el canvi climàtic i la sostenibilitat.
- Donar suport a l'objectiu de l'Acord de París, que pretén limitar l'escalfament global a un màxim de dos graus, centrant-se en l'energia, la principal font d'emissions de carboni del sector cultural.

Per a més informació, vegeu: *https://juliesbicycle.com*

2.3.1. Eixos temàtics

A partir d'algunes de les publicacions elaborades per Julie's Bicycle i mitjançant l'anàlisi d'altres recursos, s'observen algunes temàtiques fonamentals en relació amb el paper dels agents artístics i els seus processos creatius:

- **La producció artística i l'ús de materials**
  D'una banda, és important considerar l'impacte ambiental de la producció artística, sobretot quan es parla de festivals o bé de grans esdeveniments, per exemple en l'àmbit de la música o de les arts escèniques. La guia de producció sostenible de Julie's Bicycle (2013) se centra específicament en la sostenibilitat ambiental de la producció en el sector artístic i el cultural. Aquesta guia s'adreça a directors artístics, productors, directors, responsables de producció, dissenyadors i tècnics d'il·luminació, escenògrafs i constructors, dissenyadors de vestuari i professionals de les arts escèniques de tots els àmbits, que vulguin comprendre'n i reduir-ne els impactes ambientals. D'altra banda, en el mateix context de la producció artística, observem una atenció especial relacionada amb l'ús de materials reciclats, naturals o efímers com a reflexió sobre la generació de residus, sobre la resignificació artística dels materials (suprareciclatge o *upcycling*) i sobre l'impacte de l'acció artística en el paisatge (Martínez Escutia, 2015).
- **Mobilitat cultural**
  Un altre eix fonamental quan parlem de consciència mediambiental en el sector artístic i cultural és el que està relacionat amb la mobilitat. En la guia sobre la mobilitat verda, elaborada per Julie's Bicycle (2011) i

comissionada per la xarxa On the Move, es van posar sobre la taula algunes preguntes que actualment –amb la pandèmia global i amb la crisi climàtica que no mostra senyals de millora– resulten cada cop més urgents de respondre. És responsable promoure la mobilitat internacional avui en dia, en un temps en què la contaminació i l'escalfament global esdevenen possiblement les amenaces més grans per a la humanitat de la història? Com influeix la meva mobilitat avui en el nostre món de demà? Evidentment, per al sector cultural i artístic, la mobilitat és una font irrenunciable, una eina primordial de trobada, d'intercanvi i de coneixement que enriqueix a tothom mútuament. Llavors en el sector cultural emergeix també, i cada vegada amb més força, aquesta pregunta: cal renunciar a la mobilitat cultural per afrontar l'emergència climàtica i ser més sostenibles?

La guia esmentada sobre el concepte de mobilitat verda, així com molts altres recursos, converses i debats entre artistes i professionals de la cultura, i diversos projectes internacionals centrats en la relació entre art i ecologia –com ara projectes de residències i d'intercanvis en contextos rurals, i iniciatives que plantegen que una mobilitat sostenible també comporta abordar els desplaçaments del públic que assisteix a les activitats culturals–, intenta donar visions, idees i solucions creatives a aquestes preguntes centrades en l'impacte mediambiental de la mobilitat cultural.

- **Canvi de paradigma i conscienciació**

  Un dels elements més característics que podem trobar dins de les pràctiques i dels processos artístics és la reflexió sobre la necessitat de desenvolupar un canvi de paradigma. Les accions per respondre a l'emergència climàtica i per assolir un planeta més sostenible ens demanen, sens dubte, actuar amb un seguit de mesures molt concretes, que tenen a veure amb el tractament de residus, la generació d'energia neta, un model de producció i de consum diferent, etc. Però un veritable canvi de model necessita un canvi de paradigma, i l'art té un paper essencial per poder obrir visions i oferir nous imaginaris i noves perspectives sobre temes complexos.

  A la publicació *Art for the Planet's Sake* ('Art pel bé del planeta'), la xarxa internacional d'arts escèniques contemporànies IETM, en col·laboració amb l'organització francesa Coalition for Art and Sustainable Development (COAL), presenta mirades, models i pràctiques d'arts contemporànies que tracten qüestions mediambientals i que defensen la necessitat d'un canvi de paradigma en el debat climàtic (Van den Bergh, 2015). S'hi analitza el paper de les arts en l'observació, la com-

prensió i la crítica sobre la sostenibilitat ambiental, i la seva capacitat de plantejar solucions. Segons l'estudi, cada cop més artistes i organitzacions artístiques dediquen el seu talent a conscienciar de l'emergència mediambiental, reflexionen sobre l'impacte de les pròpies pràctiques artístiques i fomenten l'acció des de la societat civil. La relació que tenim amb el nostre entorn, amb la natura i amb els altres éssers vius que habiten el planeta també forma part d'aquesta reflexió sobre la necessitat d'un canvi de paradigma.

En l'edició sobre reconfiguració dels imaginaris ecològics de la revista *Klaxon* –publicada per International Centre for Training in the Performing Arts (CIFAS), amb seu a Brussel·les, en col·laboració amb In Situ, la xarxa europea de creació artística a l'espai públic–, s'analitzen la creació i el desplegament de nous imaginaris de l'ecologia en les pràctiques artístiques. Tal com expliquen els editors d'aquesta edició especial, Pascal Le Brun-Cordier i Benoit Vreux: «s'exposen diferents projectes i treballs que ens conviden a anar més enllà de les nostres concepcions tradicionals de *natura*, cosa que ens porta a repensar altres maneres de relacionar-se amb els éssers vius, a preveure altres maneres de conviure amb els animals o plantes, per cultivar noves sensibilitats respecte del món que ens envolta, sobretot perquè aquestes sensibilitats exploren noves vies, sensacions i comprensió sobre el fet que els no humans són alguna cosa més que elements d'un món natural que necessiten protecció». (2019, p. 3; traducció pròpia.)

2.3.2. Projectes i processos

Més enllà de la reflexió teòrica, de les temàtiques i dels conceptes relacionats amb l'emergència climàtica, les pràctiques artístiques ens apropen a una nova sensibilitat i consciència del medi ambient i l'ecologia mitjançant projectes, obres i experiències concretes. Projectes com l'exposició manifest «Eco-visionarios: arte para un planeta en emergència» –una col·laboració conjunta entre institucions d'art de Portugal, Espanya, Suècia, Suïssa i el Regne Unit (Matadero Madrid, 2019)– o els que desenvolupa Art Works for Change (2021), entre molts altres, contribueixen a tractar i comprendre els efectes de les transformacions ecològiques causades per l'acció humana a la superfície del planeta.

La investigació creativa de nombrosos artistes de tot el món assenyala la complexitat dels fenòmens naturals, així com la responsabilitat humana i social que tots tenim a causa dels nostres estils de vida insostenibles. Des de la investigació individual a través de diferents mitjans visuals i creatius

que obren noves narracions i visions fins als processos de col·laboració entre organitzacions artístiques que s'uneixen amb l'objectiu col·lectiu de generar consciència i sensibilització, el vast camp de les arts es compromet a imaginar pràctiques i coneixements alternatius per capgirar l'emergència climàtica.

Projectes amb visió internacional i amb diverses característiques –com ara els de la xarxa Green Art Lab Alliance (*gala*) (vegeu el requadre 4); la Coalició per a l'Art i el Desenvolupament Sostenible (COAL); el projecte Artcop21; el projecte de cooperació europeu Art, Clima, Transició (ACT); el col·lectiu Fossil Free Culture; les múltiples experiències recollides en les guies *Respostes creatives a la sostenibilitat* (vegeu el requadre 5) de la Fundació Àsia-Europa (ASEF); les accions climàtiques pensades pel sector de les arts escèniques (Skolczylas, 2020) o l'emergència de nombrosos ecofestivals– són només algunes de les iniciatives del camp de les arts que treballen en les interseccions entre l'art, la sostenibilitat, l'ecologia i l'emergència climàtica.

Requadre 4. Green Art Lab Alliance (*gala*)

gala és una xarxa internacional d'organitzacions artístiques que contribueixen a la sostenibilitat ambiental mitjançant la pràctica creativa.

Es defineix com una aliança de coneixement, amb socis a Europa, Àsia i Amèrica Llatina, que comparteixen estratègicament recursos, informació i solidaritat. Centres d'art, museus, residències, col·lectius d'art, activistes de base i diverses iniciatives, configuren una aliança informal, internacional i descentralitzada que reconeix les arts com un recurs poderós per a la justícia social i ambiental.

A més d'organitzar diferents activitats, com ara residències i intercanvis, tallers artístics centrats en l'ús de materials sostenibles, grups de treball sobre temàtiques específiques o contribuir a l'elaboració d'alguns informes sobre arts i sostenibilitat, la xarxa ha redactat un manifest en què posa en relleu els seus compromisos. En un extracte del manifest podem llegir:

«La Green Art Lab Alliance (*gala*) és una aliança diversa iniciada per artistes i professionals de la cultura que volen abordar l'amplitud dels problemes ambientals que assetgen el món. Davant de l'extrema urgència de la nostra crisi mundial, les organitzacions que formen l'aliança s'han unit a fi de reforçar i amplificar els nostres múltiples esforços per aconseguir un futur sostenible.

gala afirma que un medi ambient que sosté la vida és un dret humà bàsic pel qual s'ha de lluitar. Estem units per fomentar un futur sostenible per a les persones i el nostre ecosistema compartit. Això comporta tenir respecte per la biodiversitat, així com sensibilitat per aprofundir en les interdependències que determinen la noció d'ecologia.»

Per a més informació, vegeu: *https://greenartlaballiance.com*

Requadre 5. Les guies *Respostes creatives a la sostenibilitat* de la Fundació Àsia-Europa (ASEF)

Des del 2015, l'ASEF publica la sèrie *Respostes creatives a la sostenibilitat* (*Creative Responses to Sustainability*) mitjançant el seu portal d'arts i cultura (culture360.asef.org). Aquesta sèrie de guies específiques per país examina les organitzacions artístiques que tracten qüestions de sostenibilitat en la seva pràctica artística a diversos països d'Àsia i Europa. Les guies publicades ara per ara són iniciatives de Singapur (2015), Corea (2016), Indonèsia (2017), Austràlia (2018), Portugal (2019), Espanya (2019) i Regne Unit (2021), amb un número addicional de la sèrie centrat en la ciutat de Berlín (2017). Aquestes guies ofereixen un panorama molt ample i detallat sobre una pluralitat d'iniciatives culturals i artístiques relacionades amb qüestions mediambientals.

Per a més informació, vegeu: *https://culture360.asef.org*

Més enllà del camp pròpiament artístic i de les aportacions creatives de múltiples artistes i projectes interdisciplinaris, és igualment important destacar els esforços fets en el camp del patrimoni cultural i dels museus per fer front al canvi climàtic.

Hi ha diverses iniciatives internacionals en aquest camp i és interessant remarcar la creació d'un nombre significatiu de grups de treball que centren les pròpies reflexions i activitats entorn dels reptes ecològics i ambientals.

Una de les iniciatives principals en aquest sentit és la Xarxa pel Patrimoni i el Clima (Climate Heritage Network) (vegeu el requadre 6), que inclou un gran nombre d'actors internacionals (des d'organitzacions de pobles indígenes fins a universitats i institucions culturals) que treballen en la intersecció de l'acció climàtica amb les arts, la cultura i el patrimoni.

Requadre 6. Xarxa pel Patrimoni i el Clima (Climate Heritage Network)

Com s'explica en el seu web, la Xarxa pel Patrimoni i el Clima (CHN) és una xarxa voluntària de suport mutu entre agències, oficines, ministeris, organitzacions no governamentals, universitats, empreses i altres organitzacions locals, municipals, estatals, provincials i regionals, indígenes, tribals, relacionades amb l'art, la cultura i el patrimoni, que es comprometen a donar suport a les seves comunitats per fer front al canvi climàtic i assolir les ambicions de l'Acord de París.

La CHN té diversos objectius i tracta temes que inclouen, entre d'altres:

- La manera amb què els agents de l'art, la cultura i el patrimoni poden influir en les polítiques climàtiques i ajudar els governs a complir els seus objectius per reduir l'emissió de gasos amb efecte d'hivernacle, mitjançant l'abordatge sostenible de les dimensions culturals dels patrons de consum i producció, l'energia neta, i l'ús de la terra i l'eficiència dels recursos.
- Connectar els agents relacionats amb l'art, la cultura i el patrimoni a escala local, regional i nacional amb experts en canvi climàtic i col·laboradors governamentals de tot el món. Donar suport al compromís que han de tenir els responsables del patrimoni cultural amb el canvi climàtic i promoure la solidaritat climàtica amb les oficines i agències d'art, cultura i patrimoni en comunitats desateses i que estan en primera línia de l'emergència climàtica.
- Emfatitzar el paper dels agents de l'art, la cultura i el patrimoni en la promoció de plantejaments en què s'integri la naturalesa i la cultura, i que ressaltin els vincles entre els valors i les funcions ecològiques i socials de la Terra i altres recursos naturals, i també les connexions entre la producció i el consum, de manera que fomentin estils de vida saludables, amb poca emissió de diòxid de carboni i que estiguin en harmonia amb la natura.

  Per a més informació, vegeu: *http://climateheritage.org*

La sensibilitat envers l'emergència climàtica en aquest context augmenta, ja que molts llocs del patrimoni cultural i natural mundial –que estan molt vinculats– estan actualment amenaçats. El Centre del Patrimoni Mundial de l'Organització de les Nacions Unides per a l'Educació, la Ciència, i la Cultura (UNESCO World Heritage Centre) –que està prepa-

rant una versió actualitzada del document de política sobre els impactes del canvi climàtic a les propietats del patrimoni mundial (2021)– o la feina feta pel grup de treball d'ICOMOS Climate Change and Heritage Working Group sobre canvi climàtic i patrimoni (2019) són altres exemples del compromís creixent en el sector del patrimoni cultural.

En l'àmbit específic dels museus, podríem esmentar moltes iniciatives recents que donen una visió general de la creixent reflexió i acció envers l'emergència climàtica. El programa Museus davant l'extinció (Museums Facing Extinction), dissenyat per la plataforma europea EIT Climate-KIC i la consultoria i comunitat de pràctica We Are Museums (vegeu el requadre 7); la campanya internacional Museums for Future; la xarxa internacional sobre canvi climàtic Museums & Climate Change Network; les accions del Consell Internacional de Museus (ICOM) centrades en el desenvolupament sostenible; la canadenca Coalition of Museums for Climate Justice; el treball del Comitè Internacional de Museus i Col·leccions d'Art Modern (CIMAM) sobre sostenibilitat i ecologia en la pràctica museística, i l'àmplia constel·lació de projectes locals centrats en el desenvolupament sostenible i la consciència ecològica, mostren un paisatge actiu on els museus i els professionals del patrimoni cultural actuen sense fronteres.

Tal com ha afirmat Julie Decker, directora general de l'Anchorage Museum d'Alaska: «Ja no esperem l'època del futur apocalíptic: hi vivim. Els dipòsits antics de metà s'estan alliberant del permagel que es fon; s'estan alliberant espores d'àntrax dels cossos de rens que es descongelen. El gran arc del temps geològic (temps profund) contrasta amb el ritme sense precedents de la crisi del canvi climàtic. [...] Els museus són miralls diversos per a la comunitat per reflectir el moment i poden provocar canvis de pensament i acció, capaços de produir i proporcionar narratives que defineixin l'ara i el després». (2020; traducció pròpia.)

Requadre 7. Museus davant l'extinció (Museums Facing Extinction)

Museus davant l'extinció és un programa dissenyat i impulsat per la plataforma europea de col·laboració publicoprivada sobre canvi climàtic, formada per EIT Climate-KIC i We Are Museums, una comunitat de coneixement que ofereix assessorament en l'àmbit dels museus. Segons la seva declaració, ens trobem en un viatge global l'objectiu del qual és comprendre i respectar més el nostre planeta. Els museus tenen un paper fonamental en aquest procés, ja que poden actuar com a

agents positius dins de l'ecologia social i desplegar models operatius sostenibles.

Es tracta d'un programa plurianual que té la finalitat de convertir els museus i les seves comunitats locals en líders climàtics i fomentar canvis sistèmics que ens portin cap a un futur resistent al clima. Dissenyat en funció de les necessitats i especificitats locals, aquest programa té l'ambició de promoure el canvi sistèmic a escala mundial.

Des de novembre de 2019, el programa ha anat recopilant enregistraments de vídeo de conferències de professionals de museus internacionals que comparteixen les seves experiències i les reflexions sobre el paper dels museus en el context de l'emergència climàtica. Més enllà dels recursos en vídeo, el programa ha elaborat manuals, informes, resums de reunions i conferències, que configuren una cartografia col·lectiva de l'estat local i mundial actual del camp museístic dins l'àmbit de l'emergència climàtica. Aquests recursos, com el Museums on the Climate Journey, estan disponibles en línia.

Per a més informació, vegeu: *https://wearemuseums.com/museums-facing-extinction*

Tal com demostren els exemples esmentats en aquest apartat, el sector de les arts –en el seu sentit més ampli– i els diversos processos i agents artístics despleguen i ofereixen una vasta sèrie d'idees i mesures per reflexionar i actuar davant els reptes que representa l'emergència climàtica, amb totes les seves diverses facetes. A més dels eixos concrets identificats –i els reptes comuns que les diverses àrees i disciplines artístiques comparteixen en temes de producció i mobilitat, entre d'altres–, queda manifesta la voluntat de desenvolupar un canvi sistèmic, de paradigma i de model de vida que prevegi unes accions i un futur més sostenibles.

Els artistes i els professionals de l'art i la cultura uneixen les seves veus i creen xarxes i projectes col·lectius per poder demanar amb més força els canvis necessaris a fi de respondre a l'emergència climàtica. Un dels objectius és evidentment el de poder incidir en els àmbits polític –no només en la vessant cultural, sinó també en d'altres– nacional i internacional.

D'acord amb un altre informe elaborat per Julie's Bicycle, en col·laboració amb la Federació Internacional de Consells de les Arts i Agències Culturals (IFACCA), és important també detectar l'evolució internacional de les polítiques i els programes relacionats amb la cultura i la sostenibilitat ambiental, i de quina manera tenen impacte en les organitzacions artístiques i culturals a escala estatal. Aquest informe proporciona una visió

ràpida del nivell de compromís dels responsables polítics estatals amb el medi ambient i la sostenibilitat, amb èmfasi en les polítiques culturals, i conté uns exemples de bones pràctiques, que permeten identificar, entre altres aspectes, les agències que ja incorporen la sostenibilitat ambiental al seu país o regió (Moore i Tickell, 2014).

La identificació d'objectius comuns, la presa d'una nova consciència ecològica i ambiental, la reflexió sobre la mobilitat sostenible, el qüestionament dels sistemes de producció i consum d'energia i materials, les observacions sobre l'entorn i sobre la responsabilitat i l'impacte de l'acció humana, l'atenció a les pràctiques tradicionals, i la voluntat transversal de cooperar i de crear xarxes per obtenir solucions comunes, es troben entre els punts que es debaten avui, de manera apassionada i crítica, en el camp de les arts i la cultura.

Pel que fa a la cooperació cultural internacional –i per tancar aquest apartat–, és necessari esmentar l'informe elaborat per l'agència pública neerlandesa DutchCulture sobre la cooperació cultural i el canvi climàtic. El text és un resum del debat desenvolupat amb un grup de quaranta experts internacionals que es va centrar en el canvi climàtic, i més específicament en la pregunta sobre si es pot fomentar una cooperació cultural internacional de manera més justa en relació amb el clima i de quina manera. El document inclou unes reflexions sobre quines convencions compartim quan parlem de cooperació cultural internacional justa en l'àmbit del canvi climàtic i un seguit de recomanacions pràctiques per al sector artístic i cultural (DutchCulture, 2019).

2.4. Marcs institucionals, normatives i orientacions

Des de fa dècades, institucions internacionals, estatals, regionals i locals han adoptat normatives i altres mesures per fer front a l'emergència climàtica i als temes que hi tenen relació. Tot i que les referències als aspectes culturals no sempre hi apareguin, en alguns casos es pot considerar que aquestes normes són vàlides de manera transversal i, per tant, també afecten els agents culturals. Aquest apartat recull algunes de les principals referències en aquests àmbits, que van de l'escala global als nivells de proximitat. Encara que no es tracti d'una anàlisi exhaustiva, s'hi han intentat identificar les aportacions més rellevants.

2.4.1. Marc internacional

A escala internacional, els principals documents que orienten sobre la lluita contra el canvi climàtic són la Convenció Marc de les Nacions Unides pel Canvi Climàtic (1992), el Protocol de Kyoto (1997) i l'Acord de París (2015). Els dos últims complementen el primer i estableixen objectius i compromisos nous i actualitzats en matèria de reducció de les emissions de gasos amb efecte d'hivernacle.

Cap d'aquests documents esmenten la cultura. Amb tot, hi ha aspectes que es poden considerar que tenen implicacions en aquest àmbit: entre els objectius de l'Acord de París, per exemple, hi ha el d'«augmentar la capacitat d'adaptació als efectes adversos del canvi climàtic i promoure la resiliència al clima i un desenvolupament amb baixes emissions de gasos amb efecte d'hivernacle» (Convenció Marc de les Nacions Unides pel Canvi Climàtic. Conferència de les Parts, 2015, article 2.1.b). Aquest aspecte es pot relacionar tant amb els processos d'educació ambiental i la promoció de valors vinculats amb la sostenibilitat com amb la necessitat de fomentar models productius més baixos en emissions, que haurien de ser prioritaris en els sectors cultural i artístic a l'hora de generar ocupació i fer aportacions al desenvolupament econòmic. Així mateix, hi ha referències a la necessitat d'integrar els coneixements tradicionals i els sistemes de coneixements locals a l'hora de promoure la capacitat d'adaptació als efectes del canvi climàtic (article 7.5). D'altra banda, els tres documents esmentats destaquen la importància de l'educació, un àmbit que permet establir connexions amb l'acció cultural.

Aquest conjunt de compromisos són vinculants per als estats que han ratificat aquests documents, com ara l'Estat espanyol, que n'han de garantir el compliment d'acord amb els seus propis marcs constitucionals. En el cas que ens ocupa, cal que els governs locals i autonòmics, en l'exercici de les competències que els pertoquen, contribueixin també a assolir aquests objectius.

Un altre document significatiu del dret internacional sobre medi ambient i emergència climàtica és el Conveni de les Nacions Unides sobre la Diversitat Biològica (o Biodiversitat), aprovat a la Cimera de la Terra, que es va celebrar a Rio de Janeiro l'any 1992. L'article 10 d'aquest document estableix el compromís de protegir i fomentar l'ús consuetudinari dels recursos biològics, d'acord amb les pràctiques culturals tradicionals que siguin compatibles amb les exigències de la conservació o l'ús sostenible de la biodiversitat. D'aquest Conveni també n'han sorgit mecanismes per analitzar l'impacte de la construcció de noves infraestructures per conser-

var el patrimoni cultural material i immaterial, una eina pensada sobretot per protegir cultures indígenes (Secretariat of the Convention on Biological Diversity, 2005).

Finalment, cal recordar que l'Agenda 2030 per al Desenvolupament Sostenible, descrita a l'apartat 2.1, estableix objectius per reduir els impactes del canvi climàtic, alguns dels quals poden tenir transcendència en l'acció cultural. L'Agenda 2030 té caràcter de declaració política i no és vinculant jurídicament, però per la seva centralitat i per la naturalesa dels compromisos que adquireixen diversos governs es pot considerar que les seves fites tenen un caràcter important a l'hora de guiar l'acció pública.

2.4.2. Marc europeu

La Unió Europea participa en l'establiment d'objectius globals en matèria de reducció de les emissions de gasos i l'adaptació als efectes del canvi climàtic, i promou l'adopció de polítiques en aquesta línia entre els seus estats membres. Per exemple, de cara al 2030 i en relació amb els nivells d'emissió de gasos amb efecte d'hivernacle registrats el 1990, vol reduir-ne almenys el 55 %, tal com determinen els compromisos de l'Acord de París.

L'anomenat Pacte Verd Europeu (o European Green Deal) és un ampli pla d'acció que dota la UE d'una economia sostenible; té l'objectiu d'aconseguir que l'any 2050 Europa sigui climàticament neutra, mitjançant l'impuls de l'economia a través de la tecnologia ecològica, la creació d'una indústria i un transport sostenibles i la reducció de la contaminació. En aquest marc hi pot haver oportunitats de desenvolupament per als sectors menys contaminants de l'economia, com són, en general, els àmbits de la cultura i la creativitat.

El Pacte Verd Europeu conté nombroses iniciatives, entre les quals hi ha la proposta d'una llei europea del clima, a fi d'assolir els objectius de reducció d'emissions vinculants jurídicament, i el Mecanisme per a una Transició Justa (MTJ), que entre el 2021 i el 2027 oferirà suport econòmic als estats i les regions de la UE més afectats pel canvi de model productiu (en general, aquest suport es concentra en les regions amb indústries extractives, com ara la mineria). D'altra banda, i sent coherents amb el caràcter transversal i estructural del Pacte Verd Europeu, el Parlament Europeu (2020) ha instat la Comissió Europea a assegurar que programes com Europa Creativa, que dona suport als sectors culturals, incorporin una dimensió ecològica: el paper dels agents culturals en la sensibilització ciutadana al voltant de la sostenibilitat ambiental, el foment de bones pràctiques ambientals entre els participants en el programa, el suport a la mobilitat virtual, etc.

La iniciativa del Pacte Verd que té una vinculació més directa amb l'acció cultural és l'anomenada Nova Bauhaus Europea, un projecte que combina aspectes mediambientals, econòmics i culturals, amb la voluntat de combinar el disseny, la sostenibilitat, l'accessibilitat, l'assequibilitat i la inversió per contribuir als objectius del Pacte Verd. Després d'una fase inicial de disseny i consulta de la Nova Bauhaus, posada en marxa a principis de 2021, a partir de la tardor d'aquest any s'ha previst impulsar cinc projectes pilot per dissenyar noves solucions sostenibles, que mitjançant aproximacions interdisciplinàries (art, disseny, enginyeria, ciència, arquitectura, economia, etc.) donin respostes als reptes del desenvolupament sostenible.

Paral·lelament al Pacte Verd Europeu, i per complementar-lo, el juliol de 2020 el Consell Europeu va aprovar el Pla de recuperació per a Europa, que vol fer front a la crisi derivada de la covid-19. L'instrument Next Generation EU, establert en aquest marc, disposa de diversos programes, entre els quals destaca el Mecanisme de Recuperació i Resiliència (MRR), que vol afavorir les transicions ecològica i digital i la resiliència de les economies. La distribució dels fons de Next Generation EU es coordina en l'àmbit estatal; així, el Govern espanyol determina les prioritats d'acord amb el marc europeu, les institucions comunitàries les valida i els agents públics i privats del conjunt de l'Estat adrecen les seves propostes de finançament a l'Administració de l'Estat.

En el cas de l'Estat espanyol, el Pla de recuperació, transformació i resiliència presentat en aquest marc inclou l'impuls de la indústria de la cultura i l'esport entre les deu polítiques palanca identificades (Govern d'Espanya, 2021). De manera més concreta, s'ha previst donar suport a tres programes o components específics:

- La revalorització de la indústria cultural (dotada amb 325 milions d'euros en la proposta inicial), que té, entre altres objectius, la intenció de promoure la modernització, la transformació digital i la transició ecològica del sector.
- El posicionament de l'Estat com un *hub* internacional de producció de continguts audiovisuals i de videojocs (al qual es preveu destinar 200 milions d'euros).
- El Pla de foment del sector de l'esport (dotat amb 300 milions d'euros).

Per la seva banda, la Generalitat de Catalunya ha presentat el document *Next Generation Catalonia* (2021), que recull vint-i-set projectes emblemàtics que es poden connectar tant amb les prioritats que s'estableixen en

l'àmbit europeu com amb les necessitats que s'identifiquen en el Pla per a la reactivació econòmica i protecció social impulsat després de la covid-19. Entre aquests vint-i-set projectes emblemàtics que aspiren a rebre fons europeus hi ha, d'una banda, l'impuls de Catalunya com un pol d'innovació audiovisual i del videojoc mitjançant el projecte Agenda urbana: revitalització dels hàbitats urbans, que inclou una iniciativa per fomentar el patrimoni cultural com a element que atrau el turisme, i, de l'altra, l'impuls del medi natural i les àrees rurals, que aporta accions per convertir el patrimoni cultural i natural i l'oferta cultural en motor de l'activitat econòmica creativa i sostenible en diverses zones rurals.

Finalment, la Diputació de Barcelona també ha dut a terme un procés d'identificació de projectes amb capacitat transformadora, a escales provincial, comarcal i municipal, susceptibles de rebre finançament en el marc dels fons europeus. Entre d'altres, es destaquen la Cartera de projectes per a la recuperació, la transformació i la resiliència de la Diputació de Barcelona, que inclou iniciatives relatives a la digitalització d'equipaments municipals (entre els quals hi hauria els equipaments culturals); el programa BiblioLab d'experimentació, innovació i creació a les biblioteques; la reconversió sostenible de la flota de bibliobusos, i la restauració del patrimoni arquitectònic en municipis petits. Pel que fa a les intervencions proposades a escala municipal o comarcal, es poden esmentar l'ampliació de la capacitat del Clúster Audiovisual de Terrassa, i l'impuls de la indústria cultural i creativa a l'Hospitalet de Llobregat (Diputació de Barcelona, 2020).

2.4.3. Marc espanyol

Els compromisos adquirits en els àmbits internacional i europeu es tradueixen en el pla estatal en normatives i programes orientats a reduir les emissions i a fomentar la transició ecològica. Entre les iniciatives que cal ressaltar en aquest sentit hi ha la Llei 7/2021, de 20 de maig, de canvi climàtic i transició energètica, que pretén facilitar la descarbonització de l'economia, afavorir-ne la transició a un model circular i promoure l'adaptació als impactes del canvi climàtic i la implantació d'un model de desenvolupament sostenible, en coherència amb els compromisos de l'Acord de París.

Si bé la Llei 7/2021 no regula específicament aspectes culturals, alguns dels compromisos que s'hi estableixen són rellevants per a l'acció cultural: per exemple, el foment de l'eficiència energètica i la rehabilitació d'edificis, que pot afectar els equipaments culturals, o el foment de l'educació i la capacitació per fer front al canvi climàtic.

D'altra banda, a principis de 2021 el Govern espanyol va presentar unes directrius generals per a una estratègia de desenvolupament sostenible que s'haurà d'adaptar a l'Agenda 2030, i que s'hauria de publicar en els propers mesos (Secretaria d'Estat per a l'Agenda 2030, 2021). Dels reptes establerts per assolir els ODS a l'Estat, vuit fan referència a aspectes culturals: entre d'altres, la lluita per acabar amb la pobresa i la desigualtat, en què es fa èmfasi en la necessitat de fomentar l'accés i el consum igualitari a la cultura, promoure la dinamització cultural en les zones més desfavorides i els col·lectius en risc d'exclusió social, i avançar en la digitalització del patrimoni cultural i reduir la bretxa digital per fer la cultura més accessible; i la transició envers un model econòmic menys concentrat i dependent, en què s'esmenta el potencial de la cultura per estar més present en el model productiu i garantir unes condicions laborals dignes per a les persones que hi treballen.

2.4.4. Marc català

A Catalunya cal esmentar, d'una banda, la normativa i els plans derivats dels compromisos internacionals ja exposats en els apartats anteriors, i, de l'altra, l'existència d'alguns decrets i resolucions que permeten ajustar l'acció cultural als objectius en matèria de sostenibilitat i emergència climàtica.

Tal com passa amb la llei d'àmbit estatal, la Llei 16/2017, de l'1 d'agost, del canvi climàtic, aprovada pel Parlament de Catalunya, no regula estrictament els aspectes culturals. Amb tot, novament hi ha elements que es pot considerar que afecten l'acció cultural. Així, entre les finalitats de la Llei hi ha la de fomentar l'educació i difondre el coneixement en matèria d'adaptació i mitigació del canvi climàtic. S'estableix també el compromís que el conjunt de les polítiques sectorials del Govern emprenguin mesures per reduir la vulnerabilitat al canvi climàtic. En l'àmbit del turisme, la Llei preveu avançar envers un model més sostenible, menys consumidor de recursos i respectuós amb el territori, i que tracti de manera integral la sostenibilitat del sector turístic. També es fomenta la participació dels governs locals en la planificació de les polítiques climàtiques d'àmbit català i es dona suport a l'elaboració de plans municipals de lluita contra el canvi climàtic.

D'altra banda, el Pla nacional per a la implementació de l'Agenda 2030 a Catalunya (Generalitat de Catalunya, ca. 2019), que conté un ampli ventall d'accions previstes per assolir els ODS, inclou diverses referències a iniciatives en matèria cultural, per exemple: fomentar la diversitat cultural i l'accés a la cultura als centres educatius (fita 4.7), visibilitzar les dones com

a artífexs de les obres del patrimoni cultural i com a creadores (fita 5.5), potenciar el sector audiovisual (fita 8.3), afavorir un turisme cultural sostenible (fita 8.9), garantir un accés igualitari a la cultura (fita 10.2), potenciar els equipaments culturals en l'estructuració de la vida cultural a les ciutats, dinamitzar el turisme sostenible i generar un retorn social (fita 11.3), fomentar la protecció i posada en valor del patrimoni cultural (fita 11.4) o fomentar els vincles entre turisme cultural i natural (fita 15.4).

Cal dir, en qualsevol cas, que amb excepció d'aquesta darrera fita, que pertany a l'ODS centrat en l'ús sostenible dels ecosistemes terrestres, en general no hi ha referències als aspectes culturals a l'hora d'abordar els ODS relacionats més directament amb el medi ambient i l'emergència climàtica.

A banda d'aquests documents d'àmbit general, a Catalunya cal esmentar diversos instruments que tracten de manera més específica la dimensió ambiental de l'acció cultural. Per exemple, en virtut de la Llei 6/2009, del 28 d'abril, d'avaluació ambiental de plans i programes (una normativa prèvia a la Llei 16/2017 i que resta vigent), el Pla d'equipaments culturals de Catalunya 2010-2020 (PECCat) incorpora una memòria ambiental (Martínez Illa, 2010).

En la pràctica, això implica que la concessió d'ajudes a equipaments del Departament de Cultura, la rehabilitació, planificació o construcció de nous equipaments, l'elaboració de plans locals d'equipaments i altres mesures similars haurien d'incorporar aspectes relacionats amb la sostenibilitat ambiental, per bé que el grau d'obligació varia segons el cas (en funció de la mida dels municipis, la naturalesa de les actuacions, etc.). Entre els objectius del PECCat en matèria ambiental, hi ha l'increment de l'eficiència en el consum de sòl; la minimització del consum energètic, d'aigua i d'ús de materials; el foment de la mobilitat sostenible; la priorització de la compra verda; la integració paisatgística, i la introducció de la gestió ambiental en els usos dels equipaments culturals.

Així mateix, cal esmentar l'existència de dues resolucions del Govern que estableixen els requisits per obtenir distintius de qualitat ambiental en equipaments culturals, derivades dels decrets 316/1994 i 296/1998 relatius al distintiu de garantia de qualitat ambiental per a diversos serveis. En concret, es tracta de les resolucions següents:

- **Resolució TES/1407/2019, de 6 de maig, per la qual s'estableixen els criteris ambientals per atorgar el Distintiu de garantia de qualitat ambiental als equipaments escènics i musicals, als centres i espais d'arts visuals i als centres culturals**. Entre els criteris ambientals que

es fan servir per determinar si aquests equipaments poden obtenir el distintiu de qualitat ambiental, n'hi ha de relatius a l'estalvi i l'eficiència energètica, l'estalvi d'aigua, la gestió de residus, les compres (materials, productes i serveis), la mobilitat, l'ús eficient dels espais, les qualificacions ambientals (certificacions, programes d'acords voluntaris per la reducció d'emissions, etc.), els sorolls i les vibracions, i les mesures en matèria d'informació i educació ambiental. Fins ara, el Departament de Territori i Sostenibilitat[3] ha concedit el Distintiu de garantia de qualitat ambiental a nou equipaments d'aquesta naturalesa, vuit dels quals s'ubiquen a la província de Barcelona. La majoria d'aquests són de titularitat municipal o recauen en consorcis o xarxes amb participació municipal, com el Teatre Auditori de Granollers, l'Atrium de Viladecans, el Teatre-Auditori de Sant Cugat, La Virreina Centre de la Imatge, el Consorci Mercat de les Flors - El Graner Illa Philips, La Central del Circ i La Seca Espai Brossa (Departament de Cultura, 2017).

- **Resolució TES/1712/2020, de 3 de març, per la qual s'estableixen els criteris ambientals per a l'atorgament del Distintiu de qualitat ambiental als equipaments culturals: biblioteques, museus i col·leccions.** Aquesta Resolució, que actualitza les que s'havien adoptat els anys 2012 i 2016, té una estructura molt similar a la que s'ha ressenyat al paràgraf anterior per a equipaments escènics i musicals i espais d'arts visuals. Els criteris corresponen a les mateixes temàtiques, per bé que la seva descripció i els nivells requerits són diferents en alguns casos. Diversos equipaments, com ara el Museu Marítim de Barcelona i nombroses biblioteques, han obtingut ja aquest reconeixement (Servei de Biblioteques, s. d., i Departament de Territori i Sostenibilitat, 2018).

A partir d'aquest marc normatiu, la Generalitat de Catalunya i diverses administracions locals, com la Diputació de Barcelona, han elaborat guies pràctiques i manuals de bones pràctiques per afavorir l'adaptació dels equipaments, esdeveniments i activitats culturals als requisits de la situació d'emergència climàtica. Atès el seu caràcter pràctic, aquestes eines es detallaran als capítols 3 i 4 d'aquest informe.

3. El Departament de Territori i Sostenibilitat era competent en aquesta matèria fins al maig de 2021. A partir de llavors, les competències en aquesta matèria recauen en el nou Departament d'Acció Climàtica, Alimentació i Agenda Rural.

3. Actuacions en l'àmbit de la gestió i les polítiques culturals locals

En aquest capítol s'han recollit experiències i exemples concrets i alguns instruments i referències, amb la voluntat d'il·lustrar de manera clara els diversos àmbits que configuren la relació entre cultura, medi ambient i emergència climàtica. En concret, s'han distingit cinc àmbits, d'acord amb l'exposició feta a l'apartat 2.2:

CINC àmbits

Foment de visions integrades del territori i el paisatge, que aprofiten el patrimoni cultural material i immaterial i el posen en relació amb l'ecosistema natural.

Exploracions artístiques entorn de la relació entre pràctiques humanes, ecosistemes naturals i emergència climàtica.

Iniciatives d'educació ambiental o iniciatives culturals que afavoreixen el coneixement, l'aprenentatge i la participació ciutadana en qüestions relacionades amb l'emergència climàtica.

Adopció de criteris de sostenibilitat ambiental (ambientalització) en la gestió d'equipaments, espais i iniciatives culturals, els processos de compra pública i altres accions pròpies de la gestió i les polítiques culturals, mitjançant criteris d'economia circular, eficiència energètica, etc.

Mecanismes transversals en el disseny i la implementació d'estratègies i programes municipals, que connectin els aspectes culturals i mediambientals.

La informació que recull cada apartat prové de l'anàlisi documental i la realització d'entrevistes, i de la interpretació feta per l'equip de recerca del conjunt d'informació obtinguda. Cal dir que, en diversos casos, un mateix exemple tracta diferents qüestions: la interpretació integrada del paisatge i l'educació ambiental, per exemple, o bé l'ambientalització de serveis públics com a part del desenvolupament d'estratègies municipals transversals. D'aquesta manera, cal entendre la divisió en àmbits temàtics com un recurs per afavorir la claredat, però recomanem una lectura del conjunt de les temàtiques i els exemples que s'hi han recollit.

Finalment, cal indicar que els cinc àmbits temàtics que es distingeixen en aquest capítol serviran també, al capítol següent, per formular recomanacions i descriure alguns recursos i eines concrets.

3.1. Accions integrades entre patrimoni, territori i paisatge

La superació de la divisió tradicional entre natura i cultura és, com ja s'ha dit, un pas clau en temps d'emergència climàtica. Tot i que aquesta idea és vàlida en qualsevol entorn, probablement és a les zones rurals i en la connexió entre patrimoni cultural i patrimoni natural on el vincle es fa més evident. La noció de paisatge, entès com «una part del territori tal com la percep la població, el caràcter de la qual resulta de l'acció dels factors naturals i/o humans i de les relacions que s'estableixen entre ells» (Consell d'Europa, 2000, art. 1a), simbolitza aquesta interrelació. De manera similar, CGLU ha definit el *territori* com «una construcció social, fruit de la interacció històrica dels grups humans en el seu procés d'apropiació i transformació de la natura. Reflecteix la història, la identitat i els valors de la població que hi habita. El territori es pot concebre des d'una dimensió cultural, que és essencial per a la qualitat de vida dels seus habitants». (2015, p. 12.)

Així, el punt de trobada entre patrimoni, territori i paisatge –que assumeix que aspectes naturals i humans han evolucionat de manera simbiòtica, i no lliure de tensions; que el patrimoni cultural i natural registrat avui en dia reflecteix algunes d'aquestes interrelacions, i que hi ha pràctiques i coneixements culturals vinculats a la sostenibilitat de l'entorn– constitueix un primer àmbit d'acció en el qual la gestió i les polítiques culturals en l'àmbit local poden explorar la seva relació amb el medi ambient i l'emergència climàtica. De quina manera es pot treballar en aquesta direcció?

Una primera línia d'acció demana **posar en valor el coneixement i les pràctiques tradicionals** significatives des de la perspectiva del desenvolupament sostenible integrat, és a dir, allà on s'entrecreuen aspectes culturals, mediambientals, socials i econòmics. Podem incloure en aquest àmbit un ventall ampli d'usos, costums i pràctiques que d'una manera o altra es vinculen amb la gestió de la terra, la conservació de la biodiversitat o la relació amb l'entorn natural, entre d'altres. A través de la tasca de les institucions que conserven i difonen el patrimoni (museus, ecomuseus, arxius, etc.) i d'associacions i entitats culturals, es pot contribuir a mantenir-lo i a integrar-lo en iniciatives orientades a la sostenibilitat.

Algunes iniciatives, com ara l'inventari del patrimoni cultural immaterial de la Reserva de la Biosfera del Montseny (vegeu el requadre 8), han explorat el significat de tradicions i expressions orals, coneixements i usos relacionats amb la natura, o tècniques artesanals, des de la perspectiva ambiental, social i econòmica. Un altre exemple interessant és el projecte Stonewalls for life. És una iniciativa amb finançament europeu, que té com a objectiu reparar els murs de pedra seca en diversos parcs naturals (el Parc del Garraf, de la Xarxa de Parcs Naturals de la Diputació de Barcelona, i el Parc Nacional de Cinque Terre, a Itàlia) i assegurar-ne el manteniment, per protegir el territori i els seus habitants contra els efectes dels fenòmens meteorològics extrems i contribuir d'aquesta manera a millorar la resistència del territori davant el canvi climàtic.

Una de les característiques de les activitats fetes en aquest àmbit és la complexitat de les qüestions tractades, un fet que comporta treballar en equips interdisciplinaris i incorporar a la gestió cultural terminologia i conceptes propis d'àmbits de les ciències naturals, la planificació territorial i altres disciplines.

Requadre 8. L'inventari del patrimoni cultural immaterial del Montseny

Entre els anys 2009 i 2011, el Centre UNESCO de Catalunya, en col·laboració amb la Reserva de la Biosfera del Montseny (gestionada per la Diputació de Barcelona mitjançant la Xarxa de Parcs Naturals), el Museu Etnològic del Montseny i el Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana, va elaborar un inventari del patrimoni cultural immaterial del Montseny. El projecte pretenia, entre altres fites, explorar la relació entre el patrimoni cultural immaterial i el patrimoni natural, des de la perspectiva del desenvolupament sostenible, entenent que a les anomenades *reserves de la biosfera*, com la del Montseny, aquesta relació és especialment estreta.

El projecte va comportar la constitució d'un equip conformat per una antropòloga, un historiador i un ambientòleg, que van prendre com a punt de partida l'inventari del patrimoni etnològic del Montseny que havia elaborat una dècada abans el Museu Etnològic. Posteriorment, el treball de camp va permetre confeccionar un inventari actualitzat, entès com una llista dinàmica, que s'ha anat posant al dia posteriorment a partir de les propostes rebudes. També es va redactar un document de metodologia.

L'inventari inclou tradicions i expressions orals (llegendes, dites, vocabulari autòcton, etc.), arts de l'espectacle (músiques, danses, jocs i esports tradicionals, teatre), pràctiques socials, rituals i esdeveniments festius (fires, aplecs, formes tradicionals d'organització, memòria oral, etc.), coneixements i usos relacionats amb la natura i l'univers, i tècniques artesanals tradicionals. El projecte va analitzar com cadascun d'aquests elements es relacionaven amb les dimensions ambiental, social i econòmica del desenvolupament sostenible. Dos exemples són la idea que el coneixement del territori que proporcionen les llegendes pot contribuir a la sensibilització sobre l'entorn natural, o que maneres d'organització tradicionals, com ara les comunitats de regants, ajuden en l'ús col·lectiu sostenible de l'aigua (Centre UNESCO de Catalunya, ca. 2011a).

El document metodològic remarca que un inventari no és un objectiu en si mateix, sinó que ha de servir per impulsar processos de protecció i fer valer el patrimoni immaterial. En una òptica similar, també s'ha remarcat el vincle d'aquest projecte amb el desenvolupament sostenible i humà, «perquè el principal objectiu de les reserves de la biosfera és que la població que hi viu pugui desenvolupar-se plenament en aquell territori i mantenir la seva estructura social sense veure's obligada a emigrar». (Centre UNESCO de Catalunya, ca. 2011b, p. 28.)

En aquest sentit, entre els aspectes clau del projecte hi ha la participació de la població del Montseny, amb grups de treball que han donat continuïtat al procés, i el reconeixement dels sabers de tothom. El projecte va contribuir també a reforçar l'apreciació local i l'autoestima de la població en relació amb el patrimoni cultural del Montseny, i ha estat la base per fer activitats educatives i de sensibilització. L'any 2013, la UNESCO va incorporar aquest projecte al Registre d'activitats que reflecteixen millor els objectius de la Convenció sobre el Patrimoni Immaterial, una llista que ara com ara només inclou vint-i-cinc projectes d'aquesta naturalesa a tot el món.

Per a més informació, vegeu: *https://parcs.diba.cat/web/el-patrimoni-cultural-immaterial-del-montseny/*

Un segon element important en aquest àmbit demana reconèixer **el paper de les persones com a transmissores del coneixement, per aquest motiu es posa èmfasi en la participació ciutadana**. Les diverses iniciatives observades incorporen una dimensió participativa, de naturalesa diversa: implicació d'associacions, entitats i col·lectius informals actius en els àmbits de la cultura i la natura; processos participatius d'identificació del patrimoni cultural i natural; espais de debat i grups de treball, i comprensió dels equipaments culturals com a punt de trobada per a la població i com a espais oberts per a activitats de tot tipus, etc.

Més enllà de ser un punt clau per poder identificar i integrar els coneixements i els elements patrimonials del territori, la participació ciutadana remet a altres aspectes significatius des de l'òptica del desenvolupament sostenible. Per exemple, el fet que en el debat ciutadà a petita escala s'hi puguin interrelacionar, de manera natural, aspectes que tenen a veure amb el model econòmic del territori, el valor cultural i paisatgístic i la qualitat de vida de la població local, és un factor que dona més relleu a l'aportació que poden fer la gestió i les polítiques culturals en aquest sentit. La tasca del Museu de la Vida Rural (vegeu el requadre 15) com a agent que parti-

cipa en debats i iniciatives sobre el desenvolupament territorial o, en un altre àmbit, els debats actuals sobre l'impacte dels projectes de parcs eòlics i fotovoltaics de grans dimensions en la qualitat del paisatge i la seva dimensió cultural i natural, són bons exemples d'aquesta interrelació, i de l'aportació que pot fer la cultura a l'hora de buscar un desenvolupament a escala humana.

Un darrer aspecte significatiu, tal com mostra el projecte de l'inventari del patrimoni cultural immaterial al Montseny, és el fet que la posada en valor del patrimoni local mitjançant processos participatius pot tenir efectes positius pel que fa a l'autoestima local, en reconèixer la vàlua d'elements idiosincràtics, que sovint poden haver estat menystinguts. Això també pot ser un factor positiu de cara a l'apropiació i la continuïtat dels processos.

L'ús dels espais naturals com a escenaris d'activitats culturals és una altra de les línies d'acció significatives en la relació entre patrimoni, territori i paisatge, com a via per afavorir alhora l'accés a la cultura i a la natura i permetre'n una descoberta diferent. Nombrosos ajuntaments i entitats desenvolupen festivals o cicles en parcs i places, i en alguns casos han inclòs programes d'aquest tipus als seus plans d'acció cultural. La Xarxa de Parcs Naturals de la Diputació de Barcelona també organitza cicles com «Poesia als parcs: lletres i paisatges» o «Parcs en concert», amb una oferta periòdica de música, poesia i altres disciplines artístiques en entorns naturals, que pretenen subratllar el vincle entre la creació, el territori i el paisatge.

La Xarxa de Parcs Naturals també ha publicat la *Guia per al disseny d'itineraris periurbans saludables* (Camprubí i Trepat, A., Camprubí i Trepat, L. i Tolosa Giribet, G., 2018), que remarca el potencial dels espais periurbans i els parcs naturals per fomentar hàbits saludables i la prevenció de malalties relacionades amb el sedentarisme. Alhora, la guia destaca el valor dels elements patrimonials i culturals tant per dinamitzar els itineraris i fer-los més atractius com per enfortir la identitat local i el desenvolupament comunitari, així com per contribuir a la diversificació dels públics quan s'hi incorporen continguts culturals de caire històric, paisatgístic, popular o gastronòmic.

La incorporació del patrimoni cultural i el paisatge en els plans de desenvolupament territorial és una altra de les línies d'acció significatives en aquest àmbit. Segons una enquesta feta a professionals de l'àmbit local de la província de Barcelona l'any 2016, el paisatge i el patrimoni eren el quart factor més important per al desenvolupament econòmic del seu municipi i territori, després dels serveis públics de desenvolupament econòmic local, el dinamisme empresarial i l'accessibilitat (localització i infraestructures de comunicació). En algunes comarques o subcomarques, com

ara l'Alt Penedès, el Garraf o el Lluçanès, el paisatge i el patrimoni apareixen en primera posició (Ulied *et al*., 2017).

Aquest paper del patrimoni i el paisatge explica el sorgiment de la noció d'economia del paisatge, que remarca especialment el vincle que hi ha entre la percepció i la relació de les persones amb el paisatge i les pràctiques econòmiques: el paisatge com a element que atrau el turisme, com a factor que aporta imatge i identitat als productes i empreses d'un determinat territori (un aspecte visible sobretot en l'àmbit de l'alimentació), com a agent dinamitzador de l'economia creativa (en ser escenari de rodatges, per exemple) i com a escenari del qual sorgeixen iniciatives d'economia social i solidària vinculades al paisatge com a bé comú (horts comunitaris, acords de custòdia, etc.) (Boixader i Solé, 2020).

En aquest sentit, sembla interessant fomentar la interpretació del paisatge i el patrimoni que pot aportar la gestió cultural a les estratègies integrades de desenvolupament territorial, a fi d'assegurar un bon equilibri entre els aspectes econòmics, culturals, ambientals i socials.

En una línia similar, hi ha diversos **instruments de gestió territorial que poden ser útils per assegurar la conservació i la posada en valor del patrimoni cultural**, sobretot perquè permeten mancomunar esforços entre diversos agents públics i privats, assumint que hi ha elements del patrimoni natural i cultural que són un bé comú, un element que pertany al conjunt de la societat i del qual tothom s'ha de fer responsable. És el cas de la custòdia del territori, un conjunt d'estratègies i instruments, amb reconeixement jurídic, pensat per facilitar la conservació i el bon ús dels recursos naturals i els valors culturals i paisatgístics que hi estan associats (vegeu el requadre 9). Tot i que fins ara s'ha utilitzat sobretot per a la gestió de recursos naturals (boscos, rius, basses, etc.), també n'hi ha exemples aplicats al patrimoni cultural. De manera més general, la custòdia del territori pot oferir un marc flexible, adaptable a contextos diversos, per integrar els elements culturals i naturals del territori i facilitar la gestió mancomunada de l'entorn. Per això, seria interessant que mitjançant la gestió i les polítiques culturals se'n valorés l'ús.

Requadre 9. La custòdia del territori i les seves implicacions per al patrimoni cultural

La noció de *custòdia del territori* (derivada del terme anglès *land stewardship*) ha estat definida com «un conjunt d'estratègies i instruments que pretenen implicar els propietaris i usuaris del territori en la

conservació i el bon ús dels recursos naturals i els valors culturals i paisatgístics associats», amb la premissa que aquesta conservació no és només responsabilitat de les administracions, sinó que la societat civil hi ha de tenir una implicació important, mitjançant entitats de custòdia o bé la representació de les persones propietàries o usuàries de terrenys forestals, agrícoles o urbans (Asensio *et al.*, 2018, p. 14). La revisió del llibre sisè del Codi civil català que va entrar en vigor l'any 2018 reconeix el contracte de custòdia del territori com un acord de caràcter temporal a fi d'acomplir activitats que contribueixin a conservar la biodiversitat, el patrimoni natural i cultural i el paisatge, o fer una gestió sostenible dels recursos naturals (articles 623-634).

Aquesta fórmula s'ha desenvolupat de manera creixent en els darrers anys, a iniciativa d'ajuntaments, propietaris de terrenys o d'immobles, o d'altres entitats, aprofitant la flexibilitat que ofereix i la capacitat de posar d'acord diversos agents al voltant de finalitats comunes. Tot i que en la majoria dels casos l'objecte de custòdia sigui un espai o recurs natural (rius, basses, boscos, etc.), hi ha diversos casos de custòdia aplicada a la protecció del patrimoni cultural. Per exemple, el Consorci de les Gavarres (que agrupa vint ajuntaments, dos consells comarcals, la Diputació de Girona, la Generalitat i entitats de propietaris forestals) ha aprofitat aquesta figura per protegir i afavorir diverses zones d'interès etnològic (ZIE, una de les categories dels béns culturals d'interès nacional o BCIN) de propietat privada (molins, pous de glaç, etc.), que són considerades fonamentals per explicar i conservar els usos antics del territori. Ajuntaments com els de Castellar del Vallès o Sant Celoni també han promogut acords de custòdia centrats en la conservació i posada en valor del patrimoni cultural (Prada, 2017).

El fet que la custòdia del territori a Catalunya s'hagi utilitzat principalment, fins ara, per conservar el medi natural explica que a escala municipal tendeixin a participar-hi sobretot els serveis de medi ambient, així com, en alguns casos, els de salut (pel vincle entre entorn natural i salut) o de turisme. Amb tot, hi podria haver més implicació dels serveis municipals de cultura i més col·laboració intermunicipal per a la conservació integrada del patrimoni.

Per a més informació, vegeu: *https://xcn.cat/projecte/custodia-municipal/*

En una línia similar, diversos territoris de Catalunya disposen de cartes del paisatge, que la Llei catalana 8/2005, de 8 de juny, de protecció, gestió i ordenació del paisatge, inspirada en el Conveni europeu del paisatge, va definir com els «instruments de concertació d'estratègies entre els agents públics i els privats per acomplir actuacions de protecció, gestió i ordenació del paisatge que tinguin per objectiu mantenir-ne els valors» (article 14.1). Les cartes del paisatge són instruments de caràcter voluntari, no vinculants, però que es basen en l'entesa i el consens dels diversos agents d'un territori. El Govern de la Generalitat, els consells comarcals, els ajuntaments i les altres administracions locals poden impulsar-ne l'elaboració. La Llei també estableix que les cartes del paisatge han de tenir en compte els catàlegs del patrimoni cultural, artístic i natural d'àmbit municipal en els casos en què n'hi hagi (article 14.5).

Entre els territoris catalans que disposen de cartes del paisatge en el dia d'avui hi ha l'Alt Empordà, l'Alt Penedès, el Berguedà, el Garraf, el Lluçanès, el Priorat i la Vall de Camprodon. La Carta del Paisatge del Garraf, per exemple, en l'elaboració de la qual van participar la Diputació de Barcelona, el Consell Comarcal del Garraf, sis ajuntaments, diversos departaments de la Generalitat (incloent-hi el de Cultura) i nombroses entitats, remarca la importància de conservar el patrimoni cultural vinculat al paisatge (pedra seca, transhumància, etc.) i la voluntat de fomentar i dinamitzar la cultura escènica del paisatge, com a espai de rodatge i desenvolupament del sector audiovisual (Node Film Clúster Costa Barcelona, Gran Penedès Film Commission - Costa Barcelona) (Consell Comarcal del Garraf, 2019). L'Observatori del Paisatge de Catalunya vetlla perquè les cartes del paisatge siguin coherents amb els catàlegs del paisatge existents en els seus àmbits d'actuació respectius i ofereix informació sobre aquests processos (Observatori del Paisatge, 2021).

A escala municipal, també són especialment interessants els plans locals de paisatge. Es tracta d'un instrument pensat per afavorir la valorització i la qualitat del paisatge, i que poden adoptar municipis de manera individual o bé mitjançant l'agrupació de municipis que comparteixin una mateixa unitat de paisatge. El Pla de paisatge de Cervera, per exemple, preveu la rehabilitació de diversos elements patrimonials del nucli urbà, l'inventari del patrimoni etnogràfic de les zones rurals del municipi i la restauració i el manteniment del patrimoni historicoarquitectònic rural, entre d'altres (Saladié i Bonfill, 2015).

Finalment, un element important en el conjunt d'experiències observades és el **rol clau de les institucions del patrimoni.** Museus, ecomuseus, arxius, entitats vinculades al patrimoni material o a la cultura popular i

tradicional, etc., fan un paper molt important tant en la conservació i transmissió del patrimoni com en la gestió de projectes i processos que el connecten amb el territori i el paisatge. A l'inventari del patrimoni cultural immaterial del Montseny, per exemple, el Museu Etnològic va ser fonamental per la seva tasca d'inventari anterior i pel seu paper connector dels agents locals, i per contribuir a la continuïtat del procés i la difusió dels resultats. De manera semblant, el projecte del Banc de Llavors del Vallès Oriental (vegeu el requadre 10) compta amb el paper clau del Museu de Ciències Naturals de Granollers, un centre dedicat principalment a la natura però que facilita la transmissió del coneixement cultural que hi té relació i que és molt actiu en l'àmbit de l'educació i la divulgació ambiental.

En aquest sentit, en abordar el patrimoni, el territori i el paisatge de manera integrada, les institucions del patrimoni sovint recullen pràctiques i generen coneixement en què els elements culturals i naturals es troben. Els ecomuseus, com ara l'Ecomuseu del Moianès (nascut de la cooperació entre els municipis de la zona i el Consell Comarcal) o l'Ecomuseu del Blat (que vincula diversos ajuntaments, associacions i el Consell Comarcal d'Osona per a una visió integrada del paisatge i el territori, a partir de la recerca, conservació, difusió i posada en valor del patrimoni rural, especialment el blat i el pa), en són bons exemples.

També es pot esmentar el rol de nombrosos museus locals, com el Museu del Ter, museu municipal de l'Ajuntament de Manlleu, que, entre altres funcions, desenvolupa accions d'educació ambiental, compta amb el suport del Centre d'Estudis dels Rius Mediterranis, un institut de recerca vinculat a la Universitat de Vic, i participa en diverses xarxes (Observatori del Patrimoni Etnològic i Immaterial de la Generalitat, Xarxa de Museus Locals de la Diputació de Barcelona i el sistema territorial del Museu Nacional de la Ciència i la Tècnica).

Requadre 10. El Banc de Llavors del Vallès Oriental

La Xarxa Catalana de Graners (*https://graners.wordpress.com/*) agrupa diverses entitats compromeses amb la biodiversitat i que reivindiquen la importància de les varietats agrícoles tradicionals, per fomentar la diversitat agrícola i contribuir a la sobirania i l'autonomia alimentàries. Aquesta tasca es vincula a la gestió i la conservació del coneixement associat al cultiu de les varietats tradicionals; així, entre els objectius de la Xarxa hi ha el de coordinar la recerca, la preservació i la multiplicació de varietats tradicionals i la seva cultura associada.

Entre les entitats que hi participen hi ha Llavors Orientals, una de les entitats que ha impulsat el Banc de Llavors del Vallès Oriental, amb l'objectiu de catalogar, recuperar i difondre l'agrobiodiversitat de la comarca i incrementar la presència de varietats tradicionals al mercat agroalimentari (Banc de llavors del Vallès Oriental, 2021). En el rerefons hi ha també la voluntat de reconèixer el llegat de les persones que han mantingut aquest coneixement al llarg dels segles i el patrimoni que s'hi relaciona (Torrent i Borràs, 2021).

El projecte destaca per la participació del Museu de Ciències Naturals de Granollers, a més dels ajuntaments de Granollers i Santa Eulàlia de Ronçana, el Consell Comarcal del Vallès Oriental i altres entitats, i ha rebut finançament europeu. El Museu ofereix un espai per conservar les llavors del banc i compta amb un tècnic encarregat de gestionar-lo. Fins ara, s'han recollit llavors de més de 180 varietats: tomàquets, mongetes, faves, pèsols, etc. A més de les tasques de conservació, el projecte disposa d'un web i es duen a terme activitats d'educació, divulgació i participació. D'aquesta manera, iniciatives com aquestes contribueixen a sensibilitzar sobre la importància de l'agrobiodiversitat i afavoreixen la presència de varietats tradicionals als comerços, on fa uns anys n'hi havia menys.

A banda d'aquesta activitat, el Museu de Ciències Naturals de Granollers, de titularitat municipal, disposa d'un ampli programa d'activitats d'educació (amb tallers com Investigar el canvi climàtic i altres sobre medi ambient i biodiversitat), fa exposicions de temes relacionats (la darrera, «Què mengem avui», aborda la relació entre alimentació, cultura i ecosistema natural) i participa en nombrosos projectes de recerca entorn de la biodiversitat, tant a Granollers i el Vallès com a la resta de Catalunya.

Per a més informació, vegeu: *http://www.llavorsvallesoriental.cat/inici/* i *http://museugranollersciencies.org/*

La descripció de línies d'acció i els exemples recollits en aquest apartat mostren la importància de desenvolupar actuacions integrades entre patrimoni, territori i paisatge, i l'aportació específica que s'hi pot fer mitjançant la gestió i les polítiques culturals en l'àmbit local. Alhora, l'anàlisi també fa aparèixer **alguns aspectes crítics**, que ressenyem breument tot seguit:

- L'aposta pel paisatge en zones rurals pot anar vinculada sovint a l'atracció de turisme, i certament hi ha vincles ben coneguts entre la

conservació i la valoració del patrimoni cultural i natural i el potencial per desenvolupar l'oferta turística. Alhora, convé veure aquesta dimensió com una opció no exempta de riscos, especialment si el nombre de visites augmenta i no se'n fa una gestió adequada, que conservi alhora el paisatge i les maneres de fer. A més, és important assegurar que, juntament amb la conservació del passat, la interpretació del patrimoni i de la dimensió cultural del territori integra la seva rellevància contemporània i preveu també altres elements (creació contemporània vinculada a l'entorn cultural i natural, equipaments i oferta cultural per a la població de la zona, educació artística, etc.). Alguns dels exemples que es presentaran en els propers apartats segueixen aquesta línia.

- El patrimoni cultural pot ser una font de coneixement sobre l'ecosistema natural i per saber com la població s'hi ha relacionat de manera sostenible. Amb tot, el patrimoni també inclou pràctiques que poden ser nocives tant des del punt de vista humà (discriminació de la dona o de col·lectius diversos, etc.) com pel que fa a la conservació de la natura. En aquest sentit, la reflexió crítica és necessària en tot moment, i la capacitat d'entrecreuar perspectives i disciplines, que acompanyin la gestió del patrimoni cultural amb mirades de diversos àmbits del coneixement i la pràctica, pot ser útil en aquest context.
- Tal com evidencien el treball del Banc de Llavors del Vallès Oriental i la Xarxa Catalana de Graners, les plataformes contra els projectes de parcs eòlics i fotovoltaics o els projectes vinculats a l'economia social i solidària, darrere els projectes que connecten patrimoni, territori i paisatge, hi pot haver visions crítiques respecte dels models econòmics i de gestió del territori predominants. En aquest sentit, i en consonància amb una perspectiva sistèmica de la cultura, és interessant que la reflexió feta mitjançant les polítiques i la gestió culturals eviti connexions simples entre desenvolupament cultural i econòmic i busqui generar espais de reflexió i debat de fons.

3.2. Exploracions artístiques al voltant del territori i el clima

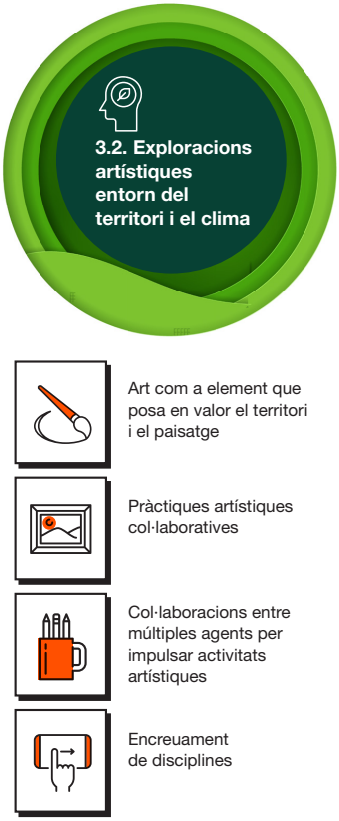

La comprensió de les causes i dels impactes de l'actual situació d'emergència climàtica, així com l'anàlisi de les connexions amb el territori, la natura, el paisatge i l'ecologia, troben –tal com s'ha comentat en el capítol anterior– un aliat important en les pròpies experiències artístiques i creatives.

Per desenvolupar aquest apartat de l'estudi, ens hem apropat a casos concrets que, des de diferents llocs, territoris i realitats de Catalunya, ens desvelen molts elements clau que evidencien els punts de contacte i vinculació entre exploracions artístiques, territori, sostenibilitat i medi ambient, i mostren línies d'acció que poden ser d'interès en altres entorns. Es tracta de projectes amb punts de partida molt diferents –residències d'artistes i investigadors, festivals sobre art, natura i paisatge, grups de recerca sobre ecologies híbrides, entre d'altres–, situats en llocs i territoris molt variats

–alta muntanya, delta del Llobregat, bosc mediterrani, etc.– que presenten línies comunes en què la mirada i els processos artístics dialoguen amb la natura i l'entorn i ens ajuden a entendre els reptes climàtics, mediambientals, socials i econòmics als quals ens enfrontem.

Es poden identificar diferents pràctiques i metodologies artístiques –vinculades al concepte de desenvolupament sostenible de l'entorn; la protecció i la valoració del patrimoni cultural i natural; la sensibilització envers temes ecològics i mediambientals a fi de propiciar un canvi de paradigma; la reflexió sobre la necessitat de pensar un nou model de producció i d'ús de materials, entre d'altres– que en conjunt, i cadascuna també amb el seu propi enfocament, ens mostrin un seguit d'àmbits d'acció útils per a la gestió i les polítiques culturals locals. Entrant de manera més detallada en les iniciatives, si se'n consideren les relacions amb el medi ambient i l'emergència climàtica i els valors i elements útils que se'n deriven, podem destacar alguns conceptes clau que s'han de tenir presents.

Un d'aquests conceptes clau concep l'art **com a eina de revaloració del paisatge i del patrimoni cultural i natural.** L'organització d'activitats artístiques en el territori ens permet conèixer l'entorn natural que ens envolta i els diferents elements del patrimoni cultural i natural, material i immaterial, que hi ha en un context concret. Les diferents disciplines artístiques contemporànies tenen una gran capacitat comunicadora i una capacitat pedagògica transversal, s'expressen amb imatges, amb moviments, amb paraules, amb diversos elements estètics, amb múltiples dispositius que activen altres maneres de veure i pensar. Els processos i les exploracions artístiques ens conviden a la reflexió, estimulen diàlegs sovint oblidats entre medi ambient i cultura, amplifiquen i diversifiquen la participació de públics i desperten els vincles i el coneixement del territori. Iniciatives com ara el festival Art & Gavarres (vegeu el requadre 11) combinen art i natura, art i paisatge, i conviden artistes que valoren amb les seves obres, les seves mirades i les seves interpretacions creatives l'entorn proper del bosc mediterrani.

Requadre 11. Art & Gavarres

Art & Gavarres és un festival internacional d'art i paisatge que s'organitza des del 2018 en el territori de les Gavarres. El festival parteix de la idea que l'art pot ser una eina que ajudi a reflexionar i a canviar la visió sobre el paisatge i té el propòsit de relacionar art i natura per fer conèixer l'espai natural protegit de les Gavarres i revalorar-lo.

El festival neix com a iniciativa del Consorci de les Gavarres, una entitat promoguda el 1998 pels vint municipis de l'àrea, els consells comarcals del Baix Empordà i del Gironès, el Departament de Territori i Sostenibilitat de la Generalitat de Catalunya, la Diputació de Girona, el Consorci Forestal de Catalunya i l'Associació de Gestors Forestals de les Gavarres.

Art & Gavarres pretén atreure un turisme interessat en la qualitat del paisatge i l'oferta cultural, i incitar el visitant a la reflexió, a descobrir els espais naturals i a aprendre a revalorar el que es té a prop. Els organitzadors conviden artistes locals i internacionals que facin intervencions creatives a l'espai natural de les Gavarres. Aquestes intervencions han de ser efímeres, creades sense aportacions materials externes, sinó amb els materials naturals i biodegradables presents al lloc o de proximitat. Les obres es poden visitar fins que la mateixa natura, pel pas del temps, les esborri.

L'ús dels materials efímers i el diàleg amb el paisatge i amb l'entorn per poder revalorar el patrimoni cultural i natural de les Gavarres formen part de la filosofia fundacional del festival. L'interès sobre les temàtiques ecològiques i de protecció del medi ambient està creixent i el festival comença a tenir el reconeixement de nombrosos agents locals –nous municipis donen suport a la iniciativa, organitzacions locals, com ara el Bòlit, centre d'art contemporani de Girona, col·laboren en algunes de les activitats, la participació de ciutadans i les expectatives generals van augmentant–, però la voluntat de l'organització és mantenir una dimensió continguda.

L'edició 2021 del festival –que tindrà lloc entre setembre i desembre– es titula «Sense anar gaire lluny» i proposa una reflexió sobre els efectes de la pandèmia, que, d'una banda, han fet redescobrir l'entorn més proper, però, de l'altra, han donat lloc a una sobrefreqüentació sobtada que ha comportat impactes inesperats en el territori.

Per a més informació, vegeu: *http://www.artigavarres.cat/index.php*

L'art i la cultura són eines d'anàlisi territorial i d'intervenció que promouen nous espais de relacions amb la natura, el medi ambient i l'àmbit rural. Molts projectes que treballen amb les pràctiques artístiques i que s'han tingut en compte en l'elaboració d'aquest informe parlen de desenvolupament local, dels enfocaments sobre les cultures i el patrimoni local i de la seva funció com a eines de les polítiques culturals locals (en relació amb aquest aspecte, vegeu també Martínez Tormo, 2020). Connectar amb

pràctiques i sabers tradicionals, redescobrir valors, símbols i significats propis de cada territori i de cada ecosistema natural, són exercicis que es desenvolupen també gràcies a la creativitat i a les expressions artístiques. El paisatge –i per extensió l'entorn natural i el món rural– s'entén com a *llegat* i té un paper molt important en els processos socials de construcció de la identitat territorial (Muñoz i Nogué, 2017).

Art, patrimoni i medi ambient van, en molts dels casos analitzats, units en un discurs comú: la recuperació de la pedra seca com a arquitectura tradicional; la relació que tenen les comunitats autòctones dels pobles rurals, d'alta muntanya i de zones de boscos, amb els recursos naturals; la reflexió sobre models productius tradicionals i sostenibles; el tema de la biodiversitat, etc. Tot són elements que emergeixen també en discursos artístics i que provoquen l'interès d'espais, projectes i programes creatius.

Un dels exemples interdisciplinaris –on es relacionen art, patrimoni i educació amb sostenibilitat, ecologia i emergència climàtica– és el Centre d'Art Contemporani i Sostenibilitat (CACiS) El forn de la Calç, ubicat en el municipi de Calders (vegeu el requadre 12).

El treball interdisciplinari que es desenvolupa al CACiS posa l'accent en **el missatge i la visió crítica que les pràctiques artístiques aporten als reptes climàtics i mediambientals** de l'actualitat.

L'art és també una important eina de sensibilització, que comunica i dona visibilitat a problemàtiques complexes. La situació d'emergència climàtica actual ens indica que és necessari engendrar un canvi de paradigma, un canvi de model sistèmic i de valors, i per poder avançar en aquesta direcció els missatges científics per si sols no es consideren suficients. És aquí on l'art i la cultura tenen també un paper fonamental: el d'oferir altres mirades i altres perspectives mitjançant nombrosos llenguatges i disciplines creatives. Una línia de treball en aquest sentit és la d'aquells col·lectius i iniciatives que fomenten la creació artística a partir del reciclatge de materials. Entre els casos més coneguts hi ha l'associació Drap-Art, que organitza el festival internacional del mateix nom i participa en nombroses iniciatives internacionals; o el festival de reciclatge i art responsable ReciclArt, a Sitges. De manera més general, cal recordar que les arts obren les portes per desenvolupar nous imaginaris ecològics i sobretot, en aquests moments de transició postcovid, ens situen davant d'escenaris imprevisibles, atès que les arts ens ofereixen l'espai necessari per actuar amb imaginació, resiliència i adaptació.

En el CACiS –en què la sostenibilitat i l'ecologia constitueixen els marcs filosòfics fonamentals del centre– es repensa el model econòmic, els processos i hàbits de consum, els temes d'autogestió energètica, la vitalitat del context rural, etc., barrejant els diferents llenguatges artístics, amb la visió

i la recuperació del patrimoni i amb el desenvolupament de programes educatius.

Requadre 12. CACiS El Forn de la Calç

El Centre d'Art Contemporani i Sostenibilitat (CACiS) El Forn de la Calç és una iniciativa privada sense ànim de lucre fundada l'any 2008, que rep el suport de l'Ajuntament de Calders i la Generalitat de Catalunya. El CACiS es presenta com un espai dedicat a l'experimentació, investigació i difusió de les pràctiques artístiques que centra les seves activitats entorn de tres eixos principals: patrimoni, art i educació.

- Patrimoni: el CACiS està situat en un dels conjunts de forns de calç més representatius del patrimoni industrial de Catalunya. En la línia del patrimoni es treballa l'arquitectura de la pedra seca, els criteris d'arquitectura bioclimàtica, l'especificitat dels antics forns de la calç i la restauració del patrimoni local.
- Art: aquesta línia se centra en el suport a la producció, la creació i el desenvolupament de xarxes i intercanvis.
- Educació: programa d'estudis interdisciplinaris entre llenguatges d'art contemporani i qüestions mediambientals i de conservació. Espai d'experimentació entre la recerca científica i l'artística.

La filosofia del centre és treballar aquestes tres línies –i la combinació entre si– en relació amb el paisatge, el medi ambient, la sostenibilitat i l'ecologia mitjançant una mirada crítica i conscient. Un dels seus objectius és trobar una convivència entre la part estètica de la producció artística i la part crítica del missatge de futur. Mitjançant exposicions i projectes creatius, es volen provocar altres mirades i estimular un pensament crític conscient dels reptes ecològics i ambientals del present.

Segons Roser Oduber, directora del centre: «A CACiS oferim un espai de producció i acollim projectes relacionats amb una visió crítica, que no sigui veure el context només com a espai natural de contemplació i noucentista. L'art és una de les eines de comunicació més directes i genuïnes. És un llenguatge fonamental d'observació i anàlisi. El CACiS no és un centre de contemplació, sinó un centre que vol transmetre un missatge crític. Per nosaltres és important mantenir el context rural com una cosa viva, no com un decorat d'oci per als turistes. A CACiS no ens dediquem a fer maco, a donar imatges estètiques que puguin

emocionar el públic. La voluntat és canviar els hàbits de consum, que és el que més ens preocupa, i provocar debat i reflexió perquè hi hagi un canvi real». (Extracte de l'entrevista feta en el marc de l'estudi.)

Mitjançant dinàmiques de complicitats i aliances amb les diverses realitats del territori i més enllà d'aquest –amb ajuntaments, escoles, universitats, associacions, xarxes, etc.–, el CACiS organitza, acull i estimula projectes creatius que giren entorn de l'eix vertebrador de l'ecologia.

Per a més informació, vegeu: *http://cacis.elforndelacalc.cat*

Un element significatiu que les polítiques culturals han de tenir en compte és que **les pràctiques artístiques es despleguen també com a instrument de participació ciutadana** i de col·laboracions múltiples, com posen de manifest diversos projectes recollits en aquest i en altres apartats de l'informe. La diversitat de formats de les exploracions artístiques genera espais de reflexió activa, provoca intercanvis, converses i debats sobre els valors de la sostenibilitat i els riscos de l'emergència climàtica, i fomenta el sentit de pertinença.

Un altre nivell important que cal destacar són les **diverses dinàmiques de col·laboració que es posen en marxa per organitzar els esdeveniments de caràcter artístic.** En la majoria d'exemples trobem un entramat d'agents, organitzacions, associacions, institucions públiques, grups de treball amb experts de disciplines diferents, que es posen a col·laborar gràcies al desenvolupament de projectes i experiències artístiques. El cas del festival Art & Gavarres ens indica, d'una banda, el nivell de col·laboració que hi ha entre els diferents ajuntaments i entitats que formen part del Consorci de les Gavarres. D'altra banda, les exploracions artístiques en el territori s'acompanyen de taules rodones, presentacions de treballs, visites guiades al territori, col·laboracions amb escoles, etc. En el cas del CACiS hi ha diferents nivells de cooperació i complicitat amb agents locals, ajuntaments, xarxes, escoles, universitats, etc. Un projecte que val la pena esmentar és el Microscopies, un itinerari cultural que el CACiS ha organitzat en col·laboració amb l'Ajuntament de Manresa i altres entitats per descobrir els entorns singulars de l'Anella Verda de Manresa mitjançant l'art. Un projecte que vol «posar de manifest el valor ambiental dels paratges naturals de l'Anella Verda i fer propostes més permanents, cercant una mirada del paisatge compartit, on obres permanents ajudin a la reflexió i a l'admiració dels llocs escollits». (CACiS El Forn de la Calç, 2020.)

El treball en xarxa i els processos de col·laboració entre agents diferents constitueixen dinàmiques vitals per als projectes creatius i artístics ubicats en

contextos rurals i entorns naturals; són projectes que busquen conscienciar «des dels marges» (ACVIC, 2011). Xarxes i iniciatives com ara El Cubo Verde, Red Transibérica, Campo Adentro, Xarxaprod o la xarxa global de residències Res Artis permeten establir nodes, nexes i intercanvis per eixamplar el territori d'acció i compartir reptes també vinculats a les temàtiques que ens ocupen en aquest estudi.

Un altre exemple emblemàtic en la línia de diàleg entre art i ecologia l'ofereix el projecte del Centre d'Art i Natura de Farrera (CAN) (vegeu el requadre 13). Situat en territori d'alta muntanya, el CAN de Farrera se centra a generar sinergies entre els artistes residents i el territori.

Requadre 13. Centre d'Art i Natura de Farrera

El Centre d'Art i Natura (CAN) de Farrera és una residència de treball per a artistes i investigadors.

El CAN s'origina en un context d'alta muntanya, al cor dels Pirineus catalans, al Pallars Sobirà, en el poble de Farrera (25 habitants i 1.360 m d'altura), on durant els anys setanta i vuitanta del segle passat s'hi van instal·lar neorurals, que es van afegir a les tres cases de població autòctona. Entre les persones que van passar per allà hi havia Bernard Loughlin, que anys més tard seria el director del Tyrone Guthrie Centre, una residència d'artistes situada a la Irlanda rural –en el comtat de Monaghan. El 1989, de visita per Farrera, Bernard Loughlin proposa un projecte semblant per al poble. L'any 1994 es rehabilita l'antiga escola de Farrera, amb fons europeus del programa Leader II, per començar a crear les infraestructures de la residència, i només faltava algú que es pogués responsabilitzar del projecte. Bernard Loughlin va demanar a Lluís Llobet Martí i a Cesca Gelabert que se'n fessin càrrec, i l'any 1995 es van traslladar amb els fills a Farrera, on ja havien viscut set anys.

Plegats varen codirigir els primers anys del centre, que va començar utilitzant l'antiga escola i la cuina menjador del director. Mentrestant, l'Ajuntament comprava i rehabilitava l'antiga Bastida de Manresà, gràcies als fons europeus Interreg i el cofinançament de la Generalitat. L'any 1996 es va obrir l'oficina a Tírvia, ja que a Farrera només hi havia un telèfon públic, i va tenir lloc la primera trobada internacional, titulada «El paisatge en l'art modern», amb una quinzena d'artistes de vuit països que van treballar amb els valors patrimonials de l'alta muntanya.

Atès que Lluís Llobet era entès en geografia, de seguida van decidir no només treballar amb artistes, sinó també amb científics, geògrafs, experts de patrimoni material i immaterial, naturalistes, etc. En aquests vint-i-cinc anys de trajectòria, el projecte ha tingut sempre un enfocament local –centrat en el paisatge, en el territori, en la relació amb la natura i en la col·laboració amb les comunitats de veïns– i una visió internacional, sobretot gràcies a la participació a la xarxa Res Artis, que els va posar en el mapa internacional de programes de residències artístiques.

Al CAN la creació artística sempre ha anat acompanyada del coneixement i l'estudi del territori. Aquest és un dels elements que defineix el seu projecte i també la línia que configura els criteris de molts dels artistes residents. El desenvolupament local, la recuperació del patrimoni, el valor de l'acollida com a idea central, la relació amb els recursos naturals de l'entorn i la reflexió sobre els materials efímers o reciclables, entre altres coses, situen el projecte en un marc fonamental d'orientació i sensibilitat ecològica.

El CAN de Farrera va rebre el Premi Nacional de Cultura 2020 –conferit pel Consell Nacional de la Cultura i de les Arts (CoNCA)– pel seu projecte de residència de creació per a artistes i investigadors i pel seu compromís territorial.

Per a més informació, vegeu: *https://farreracan.cat*

La reflexió sobre la sostenibilitat, l'ecologia i el medi ambient implica totes les vessants del projecte CAN de Farrera: el tema energètic i l'arquitectura bioclimàtica; l'alimentació centrada en la proximitat, vista amb respecte i com a moment de trobada i interrelació, i la reflexió i l'exploració de les zones de contacte entre cultura, espècies i medi natural. Els llenguatges artístics barregen perspectives, creen eines per fer front a les problemàtiques de la biosfera i faciliten la seva comprensió. Can de Farrera convida els artistes a dialogar amb el territori, a conèixer-ne les especificitats i a treballar amb els seus materials naturals. Més enllà de les residències, s'organitzen festivals de poesia al parc, l'Aplec Saó a la tardor –una trobada de creació artística a l'Alt Pirineu que promou el debat sobre la relació entre home/societat i natura des del context rural i de muntanya– i el projecte Art & Ecology, que proposa un espai de reflexió sobre els efectes i impactes de la crisi climàtica mitjançant la mirada artística.

La capacitat que tenen les pràctiques artístiques de propagar i transgredir les fronteres disciplinàries és fonamental per endinsar-se en terri-

toris conceptuals complexos. Un projecte europeu de recerca experimental entre art i ecologia –Frontiers in Retreat, del qual formava part el CAN de Farrera– apuntava el fet que «els artistes tenen la capacitat de sintetitzar diferents formes de coneixement, fet que és crucial per comprendre les complexes codependències entre fenòmens ecològics, socials, econòmics i polítics. Aquesta capacitat és necessària per arribar a un acord amb una qüestió hipercomplexa com ara el canvi climàtic global» (*http://www.frontiersinretreat.org/*; traducció pròpia).

És important, doncs, subratllar la manera en què la creativitat i les expressions artístiques activen processos de col·laboracions interdisciplinaris**.** Podem trobar un exemple en el projecte del Grup de treball sobre les ecologies híbrides del delta del Llobregat (vegeu el requadre 14).

Requadre 14. Grup de treball sobre les ecologies híbrides del delta del Llobregat

Tal com s'explica en el document en línia del projecte: «El Grup de treball sobre les ecologies híbrides de delta del Llobregat és una oficina de recerca transdisciplinària iniciada el 2016 pel curador i historiador de l'art Christian Alonso, juntament amb l'artista i jardinera Vicky Benítez, i l'artista i mediador d'art comunitari Eduardo Ruiz. Des de l'any 2016 hem dut a terme nombroses activitats en el territori, com ara sortides de camp i recorreguts perceptius, en els quals hem identificat dinàmiques generatives i conflictives que es donen entre la biosfera, la sociosfera i la tecnosfera. A més, hem mantingut converses amb agricultors, biòlegs, activistes, enginyers i artistes. Aquest material configura un relat polifònic sobre els densos vincles transespècie, sobre la fragilitat dels ecosistemes d'aiguamolls, sobre les pertorbacions en els sistemes hidrològics, geològics i atmosfèrics, i sobre la necessitat de repensar la convivència amb éssers no humans a la ciutat global. El Grup de treball pretén oferir un espai per analitzar les condicions de vida de les comunitats més que humanes del delta del Llobregat, l'intercanvi d'idees sobre noves formes d'activisme ètic-estètic, la col·laboració amb diferents agents, així com la divulgació científica».

La recerca del grup sobre ecologies híbrides entrarà a formar part de l'exposició «Imaginaris multiespècies. L'art de viure en un món de contingència i incertesa» que es presentarà a La Capella de Barcelona el 2022. Un dels elements més importants que cal destacar és la lògica interdisciplinària del projecte: evidenciada per les col·laboracions i com-

plicitats amb organitzacions i experts que procedeixen de nombroses disciplines; per les temàtiques de recerca identificades, com ara les polítiques de mobilitat (humana, animal, de dades, etc.), el sistema hidrològic, les espècies invasores i la reflexió sobre els pesticides, entre d'altres, i pels seus possibles desplegaments més enllà del projecte expositiu.

Segons els responsables del projecte, l'art, la mirada i els processos artístics s'entenen aquí com a eines de transformació social, de transformació de visió i de percepció. L'ecosistema complex del delta del Llobregat s'analitza des d'una perspectiva sociocultural i mitjançant una recerca tentacular. Aquí és on la mirada i la metodologia artístiques pot aportar molt i forjar relacions més sostenibles amb l'exterior.

Per a més informació, vegeu: *http://caosmosis.net/Grup-de-treball-de-les-ecologies-hibrides-del-Delta-de-Llobregat*

Els diferents projectes i exemples recollits en aquest apartat mostren uns elements i unes preocupacions comunes, que es van analitzant i elaborant críticament mitjançant una multiplicitat d'aproximacions creatives. Les mirades i les exploracions artístiques al voltant del clima, del territori, de l'ecologia i del medi ambient poden donar valor afegit a les reflexions complexes de la nostra època, i ajudar a generar un canvi de paradigma. Tenim al davant un ecosistema on els artistes, els projectes de residència, els centres culturals, els grups híbrids de treball de recerca experimental, els comissaris, els gestors culturals, els festivals, etc., representen una veu fonamental per actuar, amb visió i coneixement locals, davant dels reptes ecològics i mediambientals del present i del futur. Tot el sector creatiu i les expressions artístiques –en les seves interaccions amb tot l'entramat socioeconòmic i territorial– tenen un impacte i una capacitat transformadora de comunitats i del mateix context territorial i socioeconòmic (Abeledo Sanchis, 2020).

A partir dels diferents exemples analitzats, es poden detectar també alguns **elements crítics**:

- La reflexió sobre l'ús dels materials. Alguns esdeveniments aposten per materials de proximitat, efímers i biodegradables, que minimitzin l'impacte en l'ambient. Si bé idealment tots hi estan d'acord, emergeixen també dubtes sobre si la llibertat creativa dels artistes amb aquests requisits es veuria limitada. Una altra reflexió en la mateixa línia dels materials qüestiona el paper del reciclatge. Segons els perfils professionals més vinculats a àrees de medi ambient, el plàstic reciclat no deixa de ser

plàstic. Per tant, seria molt més desitjable eliminar del tot el treball artístic amb el plàstic, encara que sigui reciclat.[4]

- Un altre aspecte interessant que pot resultar crític és el que es relaciona amb la dimensió dels esdeveniments culturals i la participació del públic. Segons els professionals entrevistats, és important el concepte de mesura. Les activitats que organitzen no són massives. Si es fa un esdeveniment en un parc, en un poble petit, en un bosc, el nombre de participants ha de ser sostenible i respectuós amb l'entorn. Així en les pràctiques i els esdeveniments artístics amb sensibilitat envers l'ecologia i el medi ambient, d'una banda, és important que es transmetin missatges crítics a un públic ampli i divers, però, de l'altra, és preferible no fomentar una participació massiva.

Per acabar aquest apartat, és necessari esmentar també el paper dels museus i dels centres expositius a l'hora de fomentar pràctiques artístiques amb un enfocament sostenible i respecte mediambiental. Així mateix, moltes de les experiències que s'analitzen tenen una vinculació directa i molt propera amb l'àmbit educatiu i amb les pràctiques de participació ciutadana. Aquests temes s'exposaran amb més detall en el proper apartat.

3.3. Educació ambiental, cultura i participació ciutadana

El 1975 va haver-hi la passejada pel bosc de Santiga a Barberà del Vallès, el primer itinerari d'educació ambiental a Catalunya. Aquella passejada es va fer amb una mirada diferent: la natura i el bosc ja no eren només un espai de descans per allunyar-se de la vida frenètica de la ciutat, sinó que es veien finalment com un lloc d'aprenentatge per entendre les connexions profundes que hi havia entre natura, cultura i desenvolupament humà. En aquest sentit, cal entendre que l'educació ambiental té una dimensió cultural important, per la perspectiva específica que aporta a la relació entre persones i entorn i la manera de transformar-lo, i pels coneixements que pot oferir sobre diversos aspectes de l'ecosistema natural.

La noció d'educació ambiental va començar a prendre forma al llarg de la dècada del 1970, amb una expansió en l'àmbit internacional. Tal com explica Jaume Terradas i Serra:

4. Amb tot, també cal dir que hi ha arguments a favor de l'ús del plàstic perquè té avantatges, com ara la durabilitat i la qualitat. No obstant això, quan s'utilitzen plàstics cal ser molt conscient de l'ús que se'n farà i evitar que es converteixi de seguida en un residu.

«El 1970, en l'International Working Meeting on Environmental Education in the School Curriculum al Foresta Institute de Carson City, Nevada, la IUCN/UNESCO va definir l'educació ambiental amb aquestes paraules: "L'educació ambiental és el procés de reconèixer valors i clarificar conceptes per tal de desenvolupar les habilitats i actituds necessàries per entendre i apreciar la interrelació entre els humans, la seva cultura i el seu entorn biofísic. L'educació ambiental també intervé en la pràctica en la presa de decisions i en l'autoformulació d'un codi de comportament sobre els temes relatius a la qualitat ambiental." Aquesta definició va tenir una influència considerable. De fet, crec que és molt encertada i avui dia encara força vàlida, ja que inclou aspectes de participació i ètics.» (2017, p. 24.)[5]

5. La IUCN és la Unió Internacional per a la Conservació de la Natura, una ONG internacional vinculada a la UNESCO.

Davant dels nombrosos reptes que ens posa l'emergència climàtica, l'educació ambiental es presenta com una eina fonamental i com una necessitat que no té com a objectiu i destinació final només el sector escolar, sinó tot el conjunt de la societat. El poder creatiu de les diferents pràctiques vinculades als àmbits de la cultura i les arts, les seves habilitats per parlar llenguatges diversos i **la implementació de recursos, idees i formats pedagògics originals** fan que el vincle entre l'educació ambiental i la cultura tingui un gran potencial transformador per avançar envers un canvi de paradigma.

En la majoria dels exemples analitzats en aquest estudi, i en les converses amb diferents professionals que treballen entre cultura, arts i medi ambient, un dels elements més recurrents ha sigut justament el tema de l'educació. Projectes expositius, activitats de lectura, tallers de formació professional, processos de participació activa amb múltiples agents del territori, vincles amb escoles, universitats, investigadors o grups de recerca, conformen un panorama molt actiu que evidencia com des de la cultura i les arts es **busquen constantment models innovadors i estimulants per fomentar el coneixement i la participació ciutadana.**

És important, doncs, reconèixer mitjançant les polítiques i la gestió cultural que l'ecosistema dels professionals i dels espais culturals té una predisposició especial a acollir nous projectes i noves activitats interdisciplinàries, en què l'enfocament cap a la sostenibilitat i les reflexions sobre els reptes de l'emergència climàtica adquireix noves perspectives i nous públics gràcies a metodologies centrades en l'educació i en la participació. També hi ha potencial per desenvolupar col·laboracions innovadores amb entitats i iniciatives diverses que treballen en l'àmbit de l'educació ambiental, com les anomenades *escoles verdes* o les nombroses associacions i entitats de l'àmbit del medi ambient, que sovint incorporen activitats d'educació, divulgació i sensibilització.

Un dels exemples més rellevants en aquest sentit, per la manera com vincula cultura i educació per a la sostenibilitat, l'ofereix el Museu de la Vida Rural de l'Espluga de Francolí (la Conca de Barberà, Tarragona) (vegeu el requadre 15).

Requadre 15. El Museu de la Vida Rural i la seva acció en matèria educativa

La perspectiva inicial del Museu de la Vida Rural –inaugurat l'any 1988 per la Fundació Carulla– es va centrar en un discurs històric so-

bre el món rural entorn del mediterrani, i posteriorment va ampliar la reflexió sobre les temàtiques i les problemàtiques contemporànies de l'àmbit rural i sobre els seus conflictes i el seu futur en un món global. A partir de 2018, amb una nova direcció, es fa una aposta per un museu compromès amb els reptes socials contemporanis, centrat a educar en la sostenibilitat mitjançant la cultura i les arts, a través de llenguatges transversals que donen noves perspectives al patrimoni.

L'orientació actual del Museu entra de ple en els debats sobre els ODS i l'Agenda 2030 i així s'ha vist l'oportunitat d'explorar com un territori que fa front a reptes demogràfics, socials i mediambientals pot trobar en un museu un element d'educació, socialització i economia. El Museu va més enllà del propi relat museogràfic i actua com a centre cultural, laboratori de recerca i experimentació, actor de desenvolupament local, impulsor de processos participatius i agent pedagògic, connectant el patrimoni, les arts i les temàtiques mediambientals i de la sostenibilitat globals amb el territori concret en el qual es troba.

Un dels aspectes que orienta l'acció del Museu és treballar sempre en col·laboració amb les entitats del territori. Els projectes expositius són moments de diàleg amb el context social, l'Administració, el sector educatiu i grups concrets, com ara clubs de lectura, dones grans, investigadors o comunitats de migrants. En totes les activitats es busca una mirada transversal, que inclogui sempre la perspectiva de la sostenibilitat. En aquesta connexió de mirades diferents –entre art, ciència, tecnologia, alimentació, etc.–, els coneixements que s'obtenen són extraordinaris i el Museu té el paper de fer aquests llenguatges accessibles, a fi de facilitar processos d'aprenentatge.

Alguns problemes del territori rural són comuns a escala global, i en aquest sentit el Museu de la Vida Rural se centra també en el context internacional per ampliar la reflexió sobre el discurs de la sostenibilitat i els impactes de l'emergència climàtica. El punt neuràlgic internacional és el Festival d'Educació per la Sostenibilitat (FES) –un esdeveniment anual interdisciplinari que es fa a la tardor–, centrat en la sostenibilitat com a repte cultural, educatiu i social compartit.

Per a més informació, vegeu: *https://museuvidarural.cat*

Els museus tenen un rol cada cop més important en l'educació per a la sostenibilitat. D'una banda, tal com afirma l'informe sobre cultura i desenvolupament local de l'Organització per a la Cooperació i el Desen-

volupament Econòmic (OCDE) i el Consell Internacional de Museus (ICOM), atès el vincle que desenvolupen amb les comunitats locals, «els museus poden potenciar l'educació sobre la sostenibilitat i sobre el canvi climàtic treballant amb les comunitats i empoderant-les perquè aquestes assegurin un planeta habitable, justícia social i intercanvis econòmics equitatius a llarg termini». (2019, p. 10; traducció pròpia.) Aquesta mateixa reflexió es podria fer extensiva a altres institucions i entitats culturals –i també a les escoles i instituts, que ja tenen un paper fonamental en aquest àmbit– que promoguin la proximitat a la ciutadania i l'educació ambiental.

D'altra banda, el paper actiu dels museus i dels centres expositius també és fonamental per fomentar pràctiques artístiques i pràctiques de gestió cultural amb un enfocament sostenible i respecte mediambiental. És a dir, **la mateixa pràctica dels equipaments culturals, en la mesura que integri una reflexió mediambiental i la porti a terme, pot tenir funcions educatives**: els discursos expositius, les polítiques de transport i mobilitat, els materials de construcció i de comunicació, l'eficiència energètica o la reflexió sobre els valors de la sostenibilitat, entre d'altres, tenen un impacte directe en la funció educativa d'un museu (De la Torre i Guzmán, 2020). A Catalunya, institucions com el Centre de Cultura Contemporània de Barcelona (CCCB) han promogut al llarg dels anys diverses exposicions al voltant de la sostenibilitat ambiental i l'emergència climàtica («Després de la fi del món, 2017-2018»; «Ciència fricció: vida entre espècies companyes», 2021), acompanyades de cicles d'activitats educatives i de divulgació.

Les nombroses maneres d'interaccionar que tenen els museus amb el públic –amb els usuaris, amb les comunitats, amb les associacions del territori, amb els professionals de les arts i de la cultura– els converteixen en espais d'aprenentatges continus, en *àgores* i en espais públics, on es generen diàlegs i intercanvis amb múltiples perspectives. Els museus, en el marc d'una societat contemporània, ja no envien missatges unidireccionals a un públic passiu, sinó que tenen la responsabilitat de fomentar *diàlegs improbables*, d'unir art, ciència, cultura i coneixement local, convidant els seus públics a ser participants actius i partícips de sistemes de valors sostenibles (González Gabarda, 2020).

En el cas del Museu de la Vida Rural, un aspecte que cal destacar és **el rol que té en la connexió de llenguatges i disciplines diferents.** El museu és un espai públic i de debat. Abans era vist com a producte turístic; ara ha passat a ser un lloc similar a una universitat. Projectes expositius com «The dust bowl. Quan la natura es rebel·la», «Plàstic», «Jugar amb foc» o

activitats com «Elogi de la lentitud», plantegen temàtiques complexes i diverses relacionades amb els reptes que ens posa l'emergència climàtica i el nostre estil insostenible de vida contemporània. Part del procés pedagògic suggerit pel Museu de la Vida Rural demana que ens preguntem: Això és sostenible? Això ens permet viure?

Un altre exemple en què l'aspecte educatiu i els processos participatius tenen un gran protagonisme és el projecte Mòdul de la Fundación Contorno Urbano, al barri de la Florida de l'Hospitalet de Llobregat (vegeu el requadre 16).

Requadre16. Mòdul de Contorno Urbano

La Fundació Contorno Urbano neix el 2017 fruit del projecte conjunt Contorno Urbano, creat per l'Associació Cultural L'Hurbart i Kaligrafics, dues entitats culturals vinculades a l'art a l'espai públic, l'educació i la creativitat urbana. Està formada per un equip de treball amb professionals dels àmbits de l'educació, l'art i l'arquitectura. Entre els diferents projectes que es desenvolupen en les àrees de la regeneració urbana, l'art i l'espai públic, l'educació i la participació social, destaquem el centre ecològic cultural Mòdul, ubicat al barri de la Florida, a l'Hospitalet de Llobregat.

Tal com s'explica a la seva pàgina web: «El centre ecològic cultural Mòdul es construeix el 2020 per tal de fer que el parc sigui un espai més resilient i que doni resposta a reptes i necessitats del territori. Aquest espai crea noves oportunitats al territori, ens dota d'un espai físic per impulsar processos comunitaris innovadors i crear noves xarxes de treball pel benestar comunitari i l'accés a la cultura, educació o lleure. El Mòdul funciona com a equipament multidisciplinari i comença a acollir activitats educatives, de lleure i culturals el novembre de 2020. Disposa d'una sala polivalent, un taller, un pati i un magatzem, i funciona únicament mitjançant energia solar. La façana està realitzada únicament amb fusta reutilitzada d'altres construccions i de bancs que havien sigut retirats de l'espai públic». (Fundación Contorno Urbano, s. d.)

El projecte es va desenvolupar amb processos participatius, en què una comissió formada per entitats, veïns i veïnes, es van implicar per revitalitzar aquest espai abandonat, que havia esdevingut una zona conflictiva i de consum de drogues. Amb una metodologia participativa es va codissenyar l'espai i un cop construït es van activar més alian-

ces amb les entitats del barri, Administració, centres educatius i associacions. Avui Mòdul acull transversalment activitats artístiques, socials i educatives amb una perspectiva ecològica i sostenible.

Així, Mòdul vol ser un projecte catalitzador i multiplicador, amb atenció als àmbits social, educatiu, cultural i mediambiental. Aquesta transversalitat, molt enriquidora d'una banda, també esdevé, segons els seus responsables, un problema a l'hora de trobar finançament –especialment subvencions–, ja que el projecte no encaixa en cap àrea concreta de l'Administració. De tota manera, el centre té avui un reconeixement important a escala local i, mantenint aquesta visió ecologista i participativa, està planificant també projectes internacionals amb artistes residents i entitats culturals que treballin en les mateixes línies.

Per a més informació, vegeu: *https://www.contornourbano.com/modul/*

La gènesi del projecte Mòdul gira entorn dels conceptes de **participació social, cura dels espais comuns i educació ambiental per activar la ciutadania** i ser, entre tots, agents conscients, implicats i responsables. Moltes de les activitats que es porten a terme en aquest espai de l'Hospitalet es desenvolupen en col·laboració amb diferents entitats del territori. Els divendres organitzen l'activitat de construcció participativa Brico Barri, en què participen joves i adults de la zona i també els alumnes de l'Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona, amb la qual s'ha establert un acord per concedir crèdits de lliure elecció per als participants de l'activitat.

Tant a les aules construïdes amb contenidors de transport marítim reciclats com a l'espai exterior recuperat després d'un gran treball de neteja i de codisseny d'espais comuns, el projecte Mòdul acull grups d'estudi, adults amb trastorns neuropsiquiàtrics, grups de joves que han perdut la feina, artistes que treballen amb temes de transformació social i arts comunitàries, grups escolars, etc., amb la voluntat constant de fer xarxa i millorar conjuntament i amb metodologies participatives el parc, les àrees comunes i el teixit social de l'entorn. La construcció i la dinamització d'espais de trobada i de reflexió sobre cultura, sostenibilitat, medi ambient i cura del bé comú, necessiten suport per impulsar processos de sensibilització i fer que la ciutadania sigui més responsable.

Una altra iniciativa que val la pena presentar en aquest apartat és el projecte BiblioMobilitat, desenvolupat a Granollers (vegeu el requadre 17),

i que forma part del programa BiblioLab de la Xarxa de Biblioteques Municipals. BiblioLab desenvolupa i dona suport a accions que tenen com a finalitat l'accés al coneixement mitjançant l'experimentació i les metodologies innovadores i creatives en un entorn col·laboratiu, obert a la ciutadania. Un dels aspectes interessants de BiblioLab és la creació d'entorns en els quals es troben la ciència, la tecnologia i la cultura, amb una dimensió participativa important. Aquest fet enllaça amb el **potencial de les iniciatives de la *ciència ciutadana* per afavorir un aprenentatge participatiu i interdisciplinari**.

Requadre 17. BiblioMobilitat: biblioteques, mobilitat sostenible i participació ciutadana a Granollers

El projecte BiblioMobilitat és una iniciativa de les Biblioteques de Granollers i l'associació de promoció de la mobilitat en bicicleta Granollers Pedala, amb el suport de l'Ajuntament de Granollers i la Diputació de Barcelona. BiblioMobilitat, que s'emmarca en el programa BiblioLab de la Xarxa de Biblioteques Municipals, proposa una reflexió sobre la ciutat i l'entorn urbà, a partir de l'anàlisi dels desplaçaments que fa la ciutadania per anar a les biblioteques municipals. El projecte es desenvolupa l'any 2021 en tres fases:

- En la primera, es fa una enquesta a les persones usuàries de les biblioteques per conèixer els seus hàbits de mobilitat. L'informe que se'n va fer mostra els barris d'on prové la majoria de les persones usuàries i les pautes de mobilitat que aquestes tenen: gran part dels desplaçaments que realitzen per visitar les biblioteques els fan a peu per motius de salut, rapidesa i comoditat (Folch, 2021). Ha estat una bona eina per generar debat i plantejar millores, tant en la mobilitat sostenible com en la capacitat de les biblioteques de fer un treball de proximitat, que resta condicionat a qüestions com la mobilitat ciutadana.
- La segona fase del projecte comporta fer un taller formatiu de disseny virtual dels carrers de la ciutat, per fer-los més agradables i fàcils de transitar, amb el programa de disseny urbà en codi obert Streetmix.
- Finalment, la darrera fase del projecte, encara no iniciada, preveu un taller familiar obert a la ciutadania, centrat en la qualitat de l'aire, a fi de construir un mesurador de partícules. Posterior-

ment, amb aquests mesuradors, es dissenyarà una estratègia per definir punts de la ciutat en els quals es pugui valorar la qualitat de l'aire.

BiblioMobilitat es basa en la col·laboració de múltiples agents, i ha implicat diversos serveis municipals (medi ambient, mobilitat, etc.) a fi de validar-ne les orientacions i poder traslladar després a les polítiques municipals alguns elements extrets de l'enquesta o d'altres reflexions del procés. Així mateix, prenent com a inspiració algunes activitats anteriors de les biblioteques en l'àmbit de la ciència ciutadana, s'ha constituït un grup motor amb representació diversa com a espai de reflexió a partir de les activitats fetes, les aportacions rebudes i la seva rellevància en la ciutadania. La metodologia utilitzada també ha permès generar interès en altres entitats ciutadanes, com ara les associacions de veïns.

Per a més informació, vegeu: *https://www.bibliomobilitat.cat*

Una altra experiència significativa desenvolupada en el marc de BiblioLab és el projecte sobre la qualitat de l'aire, dut a terme mitjançant la col·laboració entre l'Institut de Ciència i Tecnologia Ambientals (ICTA) de la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB) i tres biblioteques municipals de Sabadell, Cerdanyola i Sant Cugat. El projecte, que també s'emmarca en la Declaració d'Emergència Climàtica feta pel Consell d'Alcaldies del Vallès Occidental l'any 2019, té com a objectiu impulsar comunitats de recerca participativa a les biblioteques, mitjançant la formació del seu personal, la creació de tallers per formar grups d'usuaris i usuàries i les activitats de recerca participativa (Biblioteques Sant Cugat, 2021).

Aquestes iniciatives serveixen també per reforçar el paper de les biblioteques i altres equipaments de proximitat com a espais de participació ciutadana i d'aprenentatge interdisciplinari, on aspectes relacionats amb la ciència i la cultura, i les implicacions en la vida quotidiana de l'emergència climàtica, que en altres contextos s'abordarien de manera segmentada i llunyana, es poden tractar de manera integrada. Això queda expressat també en la col·laboració entre entitats ciutadanes (Granollers Pedala), equipaments culturals (biblioteques) i altres serveis públics (diversos serveis municipals en el cas de BiblioMobilitat, a més de la Diputació de Barcelona, i la UAB en el cas del projecte sobre la qualitat de l'aire).

D'aquestes reflexions també en sorgeixen qüestions que van més enllà de la ciència ciutadana, però que són clau des de l'òptica del desenvo-

lupament sostenible local. De la mateixa manera que passava en el projecte Mòdul de Contorno Urbano, que a partir de les pràctiques de reciclatge, educació i creació es posaven sobre la taula qüestions relacionades amb la inclusió social i la participació ciutadana, BiblioMobilitat genera una reflexió transversal en els serveis públics sobre la interrelació entre la mobilitat sostenible, el disseny de l'entorn urbà i la proximitat dels equipaments culturals; és a dir, l'accent no se situa només en la generació de pràctiques més sostenibles des d'una perspectiva ambiental, sinó també en qüestions d'accés equitatiu a la cultura i millora de la gestió i les polítiques culturals. Aquesta mirada transversal també pot fer que més agents ciutadans se sentin interpel·lats per la reflexió i vulguin participar-hi.

En una altra línia, centrada en la fabricació digital i en els paràmetres de l'economia circular, trobem el projecte Ateneu de Fabricació de La Fàbrica del Sol a Barcelona (vegeu el requadre 18), un bon exemple de les **iniciatives que es proposen afavorir l'aprenentatge mitjançant l'apropiació ciutadana d'eines de creativitat, innovació i tecnologia**, amb una reflexió significativa al voltant de la sostenibilitat.

Requadre 18. Ateneu de Fabricació de La Fàbrica del Sol

La Fàbrica del Sol és un equipament d'educació ambiental promogut per l'Àrea d'Ecologia, Urbanisme i Mobilitat de l'Ajuntament de Barcelona. En el seu interior hi estan allotjats diferents entitats i espais que treballen l'educació ambiental, l'ecologia i la sostenibilitat, entre els quals hi ha l'Ateneu de Fabricació, que forma part de la Xarxa d'Equipaments Ambientals de Barcelona (XEAB). L'Ateneu és un espai públic que impulsa l'Ajuntament i està obert a tothom. Es dedica a la sostenibilitat i s'emmarca en les estratègies d'economia circular i residu zero de la ciutat, i ofereix un espai on es pot experimentar amb el món de la fabricació digital.

L'Ateneu dona suport a la ciutadania de manera gratuïta, i posa a la seva disposició recursos de fabricació digital, tècnics, laboratoris i maquinària a favor de la creativitat i la innovació, amb l'objectiu de trencar la bretxa digital. Es diferencia de la resta d'ateneus de fabricació municipals per l'especialitat en la sostenibilitat, focalitzant projectes en aquesta direcció i potenciant qualsevol idea innovadora que pugui millorar o enriquir l'entorn i la realitat social.

Com a Ateneu de Fabricació treballa en tres línies principals:

- Programa Innovació: persones i empreses fan servir les màquines per desenvolupar algun projecte propi a canvi d'una contraprestació. Els usuaris porten els materials.
- Programa Famílies: tallers sobre diverses temàtiques relacionades amb l'educació ambiental, a vegades organitzades per a ocasions concretes, com ara el Dia Mundial de la Prevenció del Soroll, el Dia de la Ciència, el Dia de l'Aigua, etc. Els usuaris no porten els materials i fan servir els recursos i la maquinària disponibles a l'Ateneu.
- Programa Pedagògic: tallers amb escoles, professorat i alumnat, amb un funcionament semblant al del programa Famílies.

En l'àmbit pedagògic, el centre organitza tallers sobre reutilització, reciclatge, reparació i economia circular. En aquestes activitats es versa sobre residus, referint-se a la vida útil dels materials i a l'obsolescència de les peces, i també sobre l'autosuficiència energètica i la despesa energètica que es genera en fabricar qualsevol material. A més es promouen l'ecodisseny i el treball col·laboratiu.

Per a més informació, vegeu: *https://ajuntament.barcelona.cat/ateneusdefabricacio/ca/ateneu-de-fabricacio-la-fabrica-del-sol/*

Tots els projectes identificats –des de perspectives diferents i amb metodologies molt diverses– tenen la voluntat i la responsabilitat d'impulsar un canvi de paradigma cap a una societat ecològicament sostenible i responsable. Així doncs, vetllen perquè programes municipals, museus, biblioteques, projectes culturals locals, centres de formació especialitzada, administracions, entitats territorials i tota la ciutadania, se sentin interpellats per poder aconseguir aquest canvi de paradigma que s'ha esmentat tantes vegades, i per aconseguir avançar, mitjançant la pràctica i amb processos participatius, cap a un model de societat més sostenible i conscient de la necessitat d'una transició ecològica justa.

En aquest procés, l'educació ambiental té un paper clau per les funcions que te: sensibilitzar, comunicar, empoderar, evidenciar els reptes i generar participació per actuar davant de l'emergència climàtica.

Així, l'educació ambiental es pot entendre com un moviment de conscienciació i de transformació que va més enllà del sector educatiu tradicional: es tracta d'un conjunt de competències transversals que s'hauria d'impartir dialogant amb tots els sectors productius i formatius de la societat, per anar desenvolupant-ne i propagant-ne el potencial transformador. Per això és important sortir dels cercles tancats d'especialistes i par-

lar de les temàtiques ambientals, ecològiques i climàtiques amb i des de la cultura.

I, en aquest sentit, també es pot entendre que l'educació ambiental pot formar part del ventall d'àmbits d'incidència de les polítiques culturals, preferentment en col·laboració amb altres serveis públics vinculats als reptes de la sostenibilitat local. L'educació ambiental ens proposa visions de futur i al mateix temps ens ofereix eines per qüestionar el dia a dia, i ens fa conscients de com els reptes de l'emergència climàtica, que poden semblar llunyans, poden tenir un impacte immediat en el nostre entorn personal, en la salut dels territoris i en la de les persones.

Són molts, i cada cop més, els agents i les iniciatives que van en direcció cap a la sostenibilitat i la reflexió mediambiental, i que inclouen elements educatius o centrats en la participació: des del projecte de les Escoles + Sostenibles fins a les tasques de grups de recerca universitaris, com ara Freshwater Ecology, Hydrology and Management (FEHM-Lab), passant per la Xarxa de Ciutats i Pobles cap a la Sostenibilitat o els programes esmentats en aquest apartat, que neixen i es desenvolupen des del sector de la cultura.

Els processos participatius i l'educació ambiental porten beneficis evidents al discurs transversal de conscienciació sobre l'emergència climàtica, però també apareixen **alguns elements crítics** que val la pena esmentar:

- El sector de la cultura ha de fer un esforç afegit de cooperació amb altres àmbits científics i els professionals de la cultura han de familiaritzar-se més amb la terminologia ambiental i científica.
- Els educadors ambientals i els experts ambientals a vegades parlen en cercles tancats i per això és important crear aliances que portin l'educació ambiental a altres territoris i conscienciar nous públics.
- Alguns models de finançament no reconeixen pràctiques interdisciplinàries i els projectes que més treballen amb formats participatius, en les interseccions entre cultura, educació, societat i medi ambient, tenen a vegades més dificultat per ser reconeguts.

3.4. Adopció de criteris de sostenibilitat ambiental en equipaments, activitats i serveis públics

L'ambientalització és un procés que consisteix a incorporar, en les pràctiques d'una institució o entitat, criteris relacionats amb el seu impacte en el medi ambient a fi de minvar-lo: s'hi inclourien, per exemple, la reducció

en l'ús de matèries primeres, l'eficiència i estalvi energètic, el foment del reciclatge i l'adopció de principis d'economia circular, la minimització de residus, etc. Els processos d'ambientalització pretenen transformar les pràctiques, però també mobilitzar les persones, fer-les més sensibles i modificar-ne l'actuació. En aquest sentit, hi ha alguns punts de contacte amb les activitats de l'àmbit de l'educació ambiental.

Entre els diversos àmbits d'acció que analitzem en el conjunt d'aquest capítol, l'ambientalització és probablement el que té més similituds amb el treball que es podria dur a terme en altres sectors de l'acció pública (educació, esports, salut, etc.), atès que els principis de l'ambientalització són compartits i volen, en tots els casos, reduir els impactes de la mateixa activitat, amb independència de la seva naturalesa. Gràcies a aquesta característica, disposem de nombroses pautes i orientacions per fomentar l'ambientalització, tal com ho mostren els diversos exemples que s'exposen més endavant.

Malgrat els paral·lelismes existents amb l'ambientalització aplicada a altres àmbits, també hi ha especificitats derivades de la naturalesa dels processos i les activitats culturals, que es poden observar quan s'analitzen les implicacions de l'ambientalització en quatre grans àmbits:

- Equipaments: biblioteques, centres culturals, museus, teatres, etc.
- Activitats i esdeveniments: concerts, festivals, festes majors, fires, jornades, etc.
- Compra pública vinculada a les activitats culturals.
- Orientacions, pràctiques i altres processos propis dels serveis públics de l'àmbit de la cultura.

Abans d'examinar les accions concretes que es poden desplegar en aquest àmbit, pot ser interessant analitzar el punt de partida, amb dades que mostren que les organitzacions del sector cultural a Catalunya han emprès en els darrers anys un nombre creixent d'accions relacionades amb l'ambientalització, però que encara s'hi pot fer bastant més. En concret, l'estudi *Lideratge mediambiental en el sector cultural i creatiu català*, encarregat pel Consell Nacional de la Cultura i de les Arts (CoNCA) i l'Institut Català de les Empreses Culturals (ICEC) a Julie's Bycicle (Pando Martínez, 2020), presenta els resultats d'una enquesta feta entre 2019 i 2020 a 376 entitats i professionals de la cultura de Catalunya. El 67 % de les respostes provenien d'organitzacions privades, el 19,5 % eren públiques i el 13,5 % restant eren entitats no governamentals.

De l'ampli conjunt de dades que presentava l'estudi se'n pot destacar que el 67 % de les organitzacions enquestades creien que la sostenibilitat mediambiental era rellevant per als objectius de l'organització que representaven, per bé que només el 36 % disposava d'un pla d'actuació mediambiental, i únicament el 14 % el tenia actualitzat. El 25 % de les persones que van respondre l'enquesta van afirmar que la falta de coneixements en la matèria era el principal motiu de la manca d'acció en les seves organitzacions.

Les principals accions que les organitzacions enquestades sempre duien a terme eren:

- Reducció, reutilització i reciclatge de materials (64 %).
- Mesures per a l'eliminació de plàstics d'un sol ús (47 %).

- Gestió responsable del consum d'aigua (42 %).
- Promoció d'un comerç just i sostenible (39 %).
- Gestió responsable del consum d'energia (36 %).

El 10 % de les persones enquestades van indicar que havien tingut problemes en la implementació de mesures mediambientals; entre els motius que ho explicarien hi havia la manca de comunicació amb el personal, la poca implicació dels equips de treball, la manca de claredat en la legislació (o els canvis que hi havia hagut), la falta d'implementació per part del públic, la manca de suport institucional i dels organismes públics, la prevalença del valor estètic sobre l'ambiental i la falta de compromís dels proveïdors.

En conjunt, els resultats de l'estudi mostren un bon nivell de conscienciació, un volum creixent d'activitat en relació amb els aspectes ambientals, amb algunes experiències específiques força reeixides, però també molt marge de millora per als propers anys. En aquest sentit, cal recordar que, des de la perspectiva de les polítiques culturals, el foment de l'ambientalització afecta tant l'acció pròpia de l'Administració com l'incentiu a la resta d'agents del sector cultural perquè adoptin mesures en aquesta direcció.

Un primer entorn en el qual es pot aplicar l'ambientalització són els **equipaments culturals i, per extensió, el conjunt d'espais de treball habitual dels professionals del sector cultural**. L'ambientalització en aquest àmbit afectaria, per exemple, l'estalvi d'aigua i d'energia, el bon ús d'equips informàtics i altres aparells de consum (apagar els equips en acabar la jornada o quan no s'utilitzin durant llargs períodes de temps, fer impressions a doble cara, comprar aparells amb etiqueta energètica A o superior, etc.), l'estalvi i la reutilització de paper, el bon ús dels materials, la prevenció i gestió de residus, la incorporació de criteris ambientals a les compres (adquirir productes amb ecoetiqueta reconeguda, productes de proximitat, que tinguin pocs embalatges o bé que aquests siguin reciclables o reutilitzables, etc.) i la mobilitat (desplaçaments a peu, en transport públic o bicicleta, prioritat a l'ús de vehicles amb totes les places ocupades, a les vieoconferències, etc.).

Per assolir aquests canvis mitjançant les pràctiques i els recursos, i tal com passa amb la resta de processos d'ambientalització, convé acompanyar les orientacions pràctiques i els protocols d'ambientalització que es puguin establir amb processos de formació i recursos que afavoreixin la sensibilització i el canvi de mentalitat del personal que els hagi d'implementar. En aquest sentit, tal com mostra la taula 1, hi ha diverses guies

que ofereixen orientacions útils per a l'ambientalització dels equipaments culturals.

Taula 1. Recull de guies pràctiques sobre la dimensió ambiental dels equipaments culturals

Recurs	Descripció
Manual de bones pràctiques ambientals: Equipaments culturals (Departament de Cultura, 2015)	Aquesta publicació breu, derivada del Pla d'equipaments culturals de Catalunya (PECCat), ofereix orientacions per a aquests equipaments en els àmbits de l'energia, l'ús de materials, la gestió de residus, l'aigua, la contaminació acústica i lumínica, i determina quin és el seu paper en la sensibilització ambiental de la ciutadania.
Des dels equipaments culturals fem pinya contra el canvi climàtic: Guia pràctica per formar part del canvi (Lavola, SA, i Ajuntament de Barcelona, 2019)	Aquesta guia interactiva, i de format atractiu, vol ajudar els equipaments culturals, i especialment els de proximitat (com ara els centres cívics), a comprendre el canvi climàtic i les seves implicacions, i a adoptar un rol actiu per revertir aquesta situació. S'hi introdueixen conceptes, es destaca el potencial dels equipaments de proximitat i es descriuen mesures que es poden adoptar en funció del rol de cada persona (equip programador, tallerista, participant en activitats) o entitat. Per a les entitats, s'ofereixen diversos protocols relacionats amb l'ambientalització.

Font: elaboració pròpia.

Entre les experiències ja existents, es pot esmentar La Central del Circ, una de les fàbriques de la creació de la ciutat de Barcelona, que l'any 2013 va rebre suport extern per millorar les seves pràctiques pel que fa al consum d'energia. En una primera fase, mitjançant l'assessorament rebut es va poder redimensionar la potència contractada i ajustar-la a la demanda real, adequar les potències a les franges horàries d'activitat de l'equipament, reduir el consum d'electricitat (gràcies a l'apagada de llums i equips elèctrics quan no s'utilitzaven) i contractar energies netes. La segona fase, amb una inversió finançada per l'Ajuntament de Barcelona, va permetre actualitzar el sistema de control de climatització i part de les instal·lacions. Gràcies a aquestes intervencions, La Central del Circ ha estalviat 18.000 euros en consum d'energia i ha obtingut el Distintiu de garantia de qualitat ambiental de la Generalitat (Pando Martínez, 2020). La Central del Circ és un dels equipaments i iniciatives culturals que ha rebut suport de l'ICEC; concretament li ha ofert tasques de consultoria cultural (vegeu el requadre 20), en aquest cas una auditoria energètica, a fi de millorar la instal·lació de climatització.

Per la seva banda, el Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC) ha implantat un sistema de gestió ambiental que afecta el conjunt de la institució, segons la norma ISO 14001 i el Reglament europeu EMAS de gestió i auditoria ambiental. En aquest marc s'aborden aspectes com la planificació, la coordinació i l'execució de les exposicions, la conservació i restauració de les obres, la gestió de les instal·lacions, el lloguer de sales i espais, o la gestió de l'activitat de restauració, entre d'altres. Cada any s'avaluen els aspectes ambientals de les activitats i s'identifiquen els que poden requerir millores. A més, es publiquen informes que permeten fer un seguiment de l'evolució al llarg dels anys, incloent-hi les millores detectades: reducció del consum d'electricitat i de paper, increment en eficiència energètica, etc. (Museu Nacional d'Art de Catalunya, 2020).

Un segon àmbit al qual cal fer referència és **l'ambientalització de les activitats culturals, amb una atenció especial als esdeveniments** de tot tipus: espectacles, concerts, festivals, festes majors, exposicions, jornades, etc. Aquest és un dels àmbits en els quals més ajuntaments s'han mobilitzat ja, per exemple mitjançant el foment de l'ús de vasos i altres elements reciclables a les festes majors i altres activitats. De fet, introduir mesures d'ambientalització en festivitats d'aquest tipus té l'avantatge, a més de reduir residus i costos de neteja, de poder promoure nous hàbits en un context en el qual participa molta gent i que, pel seu caràcter d'excepcionalitat, pot afavorir l'adopció de nous costums, que en tot cas després cal fer que continuïn en el dia a dia.

Com a la resta de processos d'ambientalització, transformar les pràctiques que es donen en les activitats culturals comporta adoptar una mirada integral, que va des de la fase de planificació i disseny fins a la d'avaluació, i que hauria de fer referència a l'ús de materials, els processos de gestió de l'activitat i contractació de serveis i productes (i la relació amb els proveïdors), la mobilitat, la comunicació, la generació i recollida de residus, l'eficiència energètica, la gestió de l'aigua, la contaminació acústica, etc. La taula que presentem tot seguit recull algunes guies pràctiques relacionades amb diversos tipus d'activitats culturals: esdeveniments, exposicions i publicacions.

Taula 2. Recull de guies pràctiques sobre la dimensió ambiental dels esdeveniments i activitats culturals

Recurs	Descripció
Instrucció tècnica per a l'aplicació de criteris de sostenibilitat en esdeveniments (Ajuntament de Barcelona, 2015)	Aquesta és una de les dotze instruccions de contractació que ha adoptat l'Ajuntament de Barcelona en el marc del Decret d'Alcaldia sobre contractació pública sostenible, que segueix les línies i prioritats marcades per la Comissió Europea en aquesta matèria. La instrucció s'aplica als contractes del sector públic que subscriguin l'Ajuntament de Barcelona i les entitats dependents, i ofereix directrius i procediments relatius a diversos aspectes de l'organització i l'execució d'un esdeveniment.
Instrucció tècnica per a l'aplicació de criteris de sostenibilitat en les exposicions (Ajuntament de Barcelona, 2017)	Amb un caràcter similar a l'anterior, i elaborada per l'Institut de Cultura de Barcelona (ICUB), ofereix orientacions per a la contractació de serveis relacionats amb les exposicions, que n'afecten el disseny, els materials, la producció, el muntatge i desmuntatge, etc. També hi ha una llista de control pensada per elaborar els informes de seguiment en matèria ambiental.
Guia de publicacions ambientalment correctes: model GPP Toolkit (Departament de Territori i Sostenibilitat, 2018)	Aquest document dona suport per incorporar aspectes ambientals en els processos de contractació de publicacions i minimitzar-ne l'impacte ambiental. Pensat principalment per a organismes públics d'àmbit català, aborda tant publicacions gràfiques com digitals. Forma part d'una sèrie de documents per a l'ambientalització de processos de diversa naturalesa publicats fa una dècada, que en bona part són semblants a les publicacions més recents sobre les mateixes temàtiques, com les que s'esmenten a la resta d'apartats d'aquesta taula i la que s'ha presentat a l'apartat d'equipaments.

El fet que la contractació pública d'obres, béns i serveis representi una part molt significativa del producte interior brut (PIB) (el 13,3 % del PIB agregat a la Unió Europea l'any 2017, segons la Comissió Europea DG GROW (2019)) explica per què el foment de **l'ambientalització de la contractació pública** és un procés molt important, tant per l'efecte directe en els processos objecte de contracte (és a dir, quan es licita l'organització d'un esdeveniment, la provisió d'un lot de béns, la construcció d'una infraestructura o la gestió d'un equipament, entre d'altres) com per l'incentiu a empreses i entitats proveïdores d'aquests béns i serveis perquè progressivament adaptin les seves pràctiques a fi d'assolir més sostenibilitat ambiental.

En aquest sentit, les administracions públiques tenen un important potencial de transformació i multiplicació un cop adopten mesures d'ambientalització, mitjançant l'establiment de criteris i el diàleg amb proveïdors. En l'àmbit europeu, cal destacar la tasca de la Comissió Europea en la promoció de la contractació pública ecològica i compromesa amb l'economia circular (vegeu el requadre 19), mitjançant manuals i la identificació i difusió de bones pràctiques.

Requadre 19. Orientacions europees en matèria de contractació pública ecològica

La Comissió Europea promou des de fa anys la incorporació de criteris de sostenibilitat ambiental en els processos de contractació pública (un procés conegut sovint com a GPP, a partir de la denominació anglesa Green Public Procurement). Tot i que es tracta de recomanacions no vinculants, hi ha un compromís polític a fer avançar aquesta línia, atès el paper molt significatiu que té el sector públic en el consum i la contractació, i els compromisos adquirits mitjançant l'Acord de París o el Pacte Verd Europeu.

Una de les eines desenvolupades en aquest àmbit és el document *Adquisiciones ecológicas: Manual sobre la contratación pública ecológica* (Comissió Europea, 2016), que segueix la lògica i l'estructura dels procediments de contractació i ofereix diversos exemples reals: l'aplicació de criteris de contractació pública ecològica per reduir el consum d'energia als edificis municipals de la ciutat de Vantaa (Finlàndia), o la inclusió de criteris ecològics en el contracte marc per al subministrament de paper i material d'oficina de l'Ajuntament de Gant (Bèlgica). Tot i que s'adreça principalment a autoritats públiques, el *Manual* indica que també podria ser d'interès per a empreses que adquireixen béns i serveis, així com per a les petites i mitjanes empreses que els proveeixen. La publicació també recull la normativa europea que s'aplica en diversos àmbits.

Més recentment s'ha publicat també un document d'orientació i bones pràctiques per a la contractació pública compromesa amb l'economia circular (Comissió Europea, 2018). El document introdueix l'anomenada *jerarquia de la contractació* per contribuir a l'economia circular: reduir (allò que es compra), reutilitzar, reciclar, i recuperar. També s'aporten conceptes bàsics i alguns exemples relacionats amb cadascuna de les fases i temàtiques abordades: la in-

clusió de conceptes relacionats amb la circularitat en el servei de menjador escolar a Torí (reducció d'envasos i residus, ús d'aigua de l'aixeta, etc.) o la recollida i recondicionament d'equips informàtics obsolets que du a terme el Consell del Comtat de Durham (Anglaterra).

El web de la Comissió Europea dedicat a la contractació pública ecològica també inclou altres exemples, classificats segons la temàtica, i recursos en relació amb aquestes qüestions.

Per a més informació, vegeu: *https://ec.europa.eu/environment/gpp/index_en.htm*

A l'Estat espanyol, la Llei 9/2017 sobre contractes del sector públic, que va transposar a l'ordenament jurídic espanyol diverses directives europees, estableix que la contractació pública ha d'incorporar criteris de sostenibilitat i mediambientals, prohibeix contractar empreses condemnades per delictes mediambientals i determina que cal rebutjar ofertes anormalment baixes per incompliment de la normativa mediambiental (entre altres motius). A més, quan l'objecte del contracte afecti o pugui afectar el medi ambient, cal que les prescripcions tècniques es defineixin amb criteris de sostenibilitat i protecció ambiental, i en alguns casos es pot exigir a les empreses prestatàries que disposin d'etiquetes o distintius de qualitat ambiental. Els òrgans de contractació han de vetllar pel compliment de les obligacions en matèria mediambiental en l'execució dels contractes, i les empreses que presten un contracte públic també han de protegir el domini públic vinculat a la concessió, preservant-ne els valors ecològics i ambientals i respectant el que estableixi la normativa en cada moment (UGT. Secretaria de Polítiques Sectorials i Diputació de Barcelona, 2019).

Cal destacar també que, en el marc de la Xarxa de Ciutats i Pobles cap a la Sostenibilitat (una associació de municipis compromesos amb el medi ambient, creada el 1997, d'àmbit català i la secretaria tècnica de la qual recau en la Diputació de Barcelona), hi ha un grup de treball que inicialment va centrar la seva tasca en la compra pública i que progressivament ha evolucionat cap a l'economia circular. El seu web recull nombrosos recursos relacionats amb la contractació ecològica i vinculada a l'economia circular i destaca el vincle amb diversos objectius i fites de l'Agenda 2030, especialment pel que fa a la promoció de tecnologies i processos industrials nets i racionals ambientalment (fita 9.4) (Xarxa de Ciutats i Pobles cap a la Sostenibilitat, 2021).

L'ambientalització dels equipaments i les oficines, les activitats i els esdeveniments, i la contractació pública constitueixen un conjunt d'activitats molt important pel que fa al potencial de les polítiques públiques per transformar les pràctiques pròpies i incidir en altres agents perquè també ho duguin a terme. En darrera instància, convé també **incorporar l'ambientalització al conjunt de pràctiques i processos del sector públic**, incloent-hi aspectes com la formació del personal, la concessió de subvencions o l'adopció de normatives. L'exemple de l'Institut Català de les Empreses Culturals (ICEC), que ha incorporat la sostenibilitat ambiental en el suport a les consultories per a empreses culturals, els criteris d'atorgament d'ajuts, els programes de formació i l'organització d'activitats, i que per tant combina el treball intern amb l'incentiu a tercers, és il·lustratiu en aquest sentit (vegeu el requadre 20).

Requadre 20. La integració de la sostenibilitat ambiental en les polítiques de l'Institut Català de les Empreses Culturals

L'Institut Català de les Empreses Culturals (ICEC) ha impulsat en els darrers anys diverses accions per incorporar la sostenibilitat ambiental en les seves polítiques i, alhora, incentivar-la en l'acció dels agents culturals amb els quals es relaciona.

Una de les accions que cal destacar en aquest sentit és la inclusió dels plans de sostenibilitat ambiental com una de les modalitats que preveu la línia de subvencions Consultoria Cultura, que dona suport a la realització de consultories per a empreses o entitats culturals. Entre el 2015 i el 2020 s'han concedit ajuts per un valor superior a 35.000 euros per a consultories d'aquest tipus, en una tendència que ha anat creixent progressivament (Institut Català de les Empreses Culturals i Servei de Desenvolupament Empresarial, 2020). Entre les iniciatives que se n'han beneficiat hi ha La Central del Circ, esmentada anteriorment, així com els festivals Primavera Sound (auditoria energètica) i Cruïlla (Pla de sostenibilitat ambiental).

Cal esmentar també la incorporació de criteris relacionats amb la sostenibilitat ambiental a l'hora de valorar les sol·licituds presentades a diverses convocatòries d'ajuts: en les subvencions a la modernització de llibreries es valora l'ús de bosses de paper o de qualsevol material biodegradable, així com l'existència de sistemes d'il·luminació de baix consum; en les subvencions a les empreses editorials de música i a la pro-

ducció editorial d'especial interès, es valora l'ús en la impressió de paper amb ecoetiqueta o certificat de gestió forestal; en les subvencions per a l'organització, promoció i difusió de festivals i mostres audiovisuals, es valoren les pràctiques que contribueixin a la sostenibilitat en el transport, els càterings, la inclusió social, l'economia de col·laboració o la contractació de proveïdors de proximitat, i en les subvencions per a la rehabilitació i la dotació d'equipaments de teatres de Barcelona (Consorci del Pla de rehabilitació i equipament de teatres de Barcelona) es valoren les inversions que promoguin la sostenibilitat ambiental mitjançant l'eficiència i l'estalvi energètic i d'aigua.

D'altra banda, l'ICEC també ha promogut diverses activitats de formació i estudis per afavorir la integració de la sostenibilitat ambiental entre les empreses i entitats culturals, ha definit un protocol per aplicar criteris de sostenibilitat ambiental en les activitats del seu Servei de Desenvolupament Empresarial, està treballant en una guia de rodatges sostenibles (amb la Catalunya Film Commission) i preveu desplegar una política específica en aquest àmbit, amb un pla estratègic de sostenibilitat ambiental.

Per a més informació, vegeu: *https://icec.gencat.cat/ca/inici*

D'alguna manera, el conjunt d'àmbits d'acció que s'analitzen en aquest mateix informe també vol proporcionar orientacions per integrar la sostenibilitat ambiental de manera transversal en l'acció cultural de les administracions públiques.

En conjunt, els processos d'ambientalització són complexos i, més enllà de la lectura i l'eventual transposició dels protocols o normatives que es vulguin o s'hagin d'aplicar en cada cas, requereixen **canvis estructurals, coneixements tècnics i un acompanyament progressiu per afavorir-ne l'adopció i implementació**.

Pel que fa als aspectes estructurals del canvi cap a l'ambientalització, qüestions com el lideratge o la voluntat política, l'existència de recursos per fer inversions (particularment en els equipaments) o la incorporació de criteris ambientals en les fases de planificació (una qüestió especialment aplicable, de nou, en el cas dels edificis i equipaments) són molt importants. Un exemple de la bona planificació d'equipaments és el Centre Cívic Vil·la Urània de Barcelona, que té un consum energètic gairebé nul gràcies a la incorporació de plaques fotovoltaiques, un sistema de geotèrmia, la il·luminació natural, la presència de plantes i l'existència de sensors de regulació de la temperatura, entre altres aspectes (Baltà, 2021).

La formació i sensibilització de les persones que hagin de participar en la definició i la implementació dels processos d'ambientalització també és clau, atesa la manca de coneixement que sovint dificulta el progrés en aquest àmbit. En aquest sentit, la gestió i les polítiques culturals locals es poden beneficiar dels programes d'assessorament per a l'ambientalització que existeixen en diversos nivells, en què ja s'han previst les especificitats dels equipaments, les activitats i els serveis culturals. Un bon exemple són els programes de suport a l'ambientalització que ofereix la Diputació de Barcelona (vegeu el requadre 21).

Requadre 21. El suport de la Diputació de Barcelona a l'ambientalització d'equipaments, activitats i serveis culturals

El catàleg de serveis que la Diputació de Barcelona posa a disposició dels ens locals inclou una línia de desenvolupament de projectes d'educació i sensibilització ambiental. Entre d'altres, hi ha el suport tècnic per dur a terme projectes d'ambientalització d'activitats, esdeveniments, equipaments i contractes. En aquest àmbit cal distingir diversos tipus de serveis.

L'ambientalització d'esdeveniments pretén assegurar que el conjunt d'accions relacionades amb la planificació, l'organització, la celebració i l'avaluació d'activitats locals, i tots els agents que hi participen (entitats organitzadores o promotores, serveis logístics i de neteja, empreses proveïdores i patrocinadores, participants i assistents, etc.), siguin conscients de la seva responsabilitat pel que fa a la gestió sostenible i l'impacte mínim. En conjunt, es pretén reduir l'ús de matèries primeres i recursos, promoure la reutilització de materials en edicions i esdeveniments successius i el reciclatge de materials, disminuir les emissions de gasos amb efecte d'hivernacle a l'atmosfera (responsables del canvi climàtic), minimitzar els residus i la petjada ecològica, fomentar l'ús de productes i serveis locals, i promoure l'educació ambiental. Pel que fa al suport a l'ambientalització d'esdeveniments, s'han establert pautes específiques per a diversos tipus d'activitats culturals (concerts, fires i mercats, aplecs, etc.). Els esdeveniments culturals, com ara les festes majors, són una de les sol·licituds més habituals.

De manera semblant, el servei de suport a l'ambientalització d'equipaments ofereix assessorament per incorporar criteris de sostenibilitat ambiental en la gestió general de les activitats de l'espai.

La diagnosi que es du a terme en aquests casos aborda qüestions com ara el consum de gas, electricitat i aigua, per fomentar l'eficiència i l'estalvi energètic i d'aigua; la producció de residus, amb l'objectiu de reduir-los (ús de gots o ampolles reutilitzables, ús de fulls de paper per les dues cares, impressió mínima de documents, etc.) i fomentar-ne la recollida selectiva; els requisits en les compres de productes i materials, i aspectes relacionats amb la gestió general. Després de la diagnosi s'elabora un pla de millora i en alguns casos es promou l'establiment de protocols de bones pràctiques. Així, s'han definit bones pràctiques per a diverses tipologies d'equipaments, entre els quals hi ha, per exemple, els equipaments culturals i socioculturals. En la formulació de recomanacions, s'acostuma a incorporar la sensibilització i formació ambiental del personal de l'equipament.

Finalment, l'assessorament per a la contractació pública de serveis fa referència, entre d'altres, als serveis de transport, el càtering, la gestió o dinamització d'activitats o equipaments. En cadascun d'aquests àmbits es defineixen els aspectes ambientals que cal considerar i se suggereixen criteris ambientals per als plecs de condicions. El treball fet ha permès identificar algunes bones pràctiques en diversos àmbits, entre els quals hi ha projectes culturals, per exemple: l'aplicació de criteris relacionats amb la utilització de vehicles de transport menys contaminants en l'adjudicació de serveis d'itinerància d'exposicions per part de l'Oficina Tècnica d'Educació i Promoció Ambiental de la Diputació de Barcelona, o l'aplicació del sistema integrat de gestió, que inclou criteris ambientals en la contractació de serveis d'activitats socioculturals als museus municipals de Sant Cugat.

Per a més informació, vegeu: *https://www.diba.cat/mediambient/*

Malgrat els diversos recursos i orientacions que s'han presentat al llarg d'aquest apartat, també hi ha **alguns aspectes crítics** que caldria tenir en compte. Els presentem breument:

- Tal com evidencia l'informe publicat pel CoNCA (Pando Martínez, 2020), aspectes com la manca de compromís de proveïdors, personal o usuaris, així com la mala comunicació dels canvis necessaris o el desconeixement de les mesures que caldria adoptar, són obstacles importants a l'hora d'avançar envers l'ambientalització de serveis, espais i activitats culturals. En general, resta pendent, en la majoria dels casos, la

incorporació transversal dels aspectes ambientals en la manera de definir les organitzacions i en les seves actuacions pràctiques.

- Una altra dificultat que cal observar és el cost que pot representar la transició a un model més sostenible ambientalment, especialment en el cas d'equipaments culturals, oficines, o esdeveniments i activitats a gran escala.
- Finalment, un aspecte que no hem tractat en aquest informe, en bona part per la manca de pautes clares que hi ha fins ara i per la rellevància relativament limitada per la gestió i les polítiques culturals en l'àmbit local, té a veure amb l'impacte ambiental dels continguts digitals. A mesura que el conjunt de l'acció cultural augmenta els processos de digitalització de continguts (activitats que s'emeten en línia, arxius i museus digitals, etc.), també s'incrementen, de manera molt accelerada, les emissions de diòxid de carboni que se'n deriven (vegeu, per exemple, Julie's Bicycle, 2020; Valensi *et al.*, 2021). En els propers anys caldrà valorar opcions per reduir aquest tipus d'impactes, buscar-hi alternatives o compensar-los.

3.5. Estratègies municipals i transversalitat en relació amb l'emergència climàtica

El caràcter sistèmic de l'emergència climàtica explica que afecti el conjunt de polítiques públiques i altres processos locals, tal com s'ha mostrat en els apartats anteriors en relació amb la gestió i les polítiques culturals, i que calguin estratègies públiques molt àmplies, interconnectades i estructurals per fer-hi front. Alhora, el paper transversal de la cultura respecte dels diversos àmbits de la sostenibilitat fa que també es puguin incorporar elements culturals en les estratègies municipals relacionades amb el medi ambient, l'emergència climàtica i altres qüestions vinculades. Aquest darrer apartat del capítol exposa com aquest conjunt d'interseccions es poden traduir en estratègies, plans municipals i altres mecanismes de transversalitat a l'Administració. Tal com s'hi podrà observar, les maneres com la cultura s'insereix en aquestes línies d'acció és molt variable: en alguns casos, té a veure sobretot en la incidència en valors i comportaments, o allò que podríem considerar un canvi cultural; en d'altres, aborda de manera més clara els processos, espais i agents propis de l'acció cultural.

Una primera expressió d'aquesta relació és la **inclusió d'aspectes culturals en plans municipals de medi ambient i declaracions d'emergència climàtica**. Aquesta és una línia de treball poc explorada fins ara, i que convindria aprofundir a mesura que es puguin desenvolupar accions que vinculin cultura i medi ambient, seguint l'orientació que s'han volgut manifestar en els apartats anteriors d'aquest informe.

En qualsevol cas, i tal com mostra el requadre 22, hi ha alguns ajuntaments, com els de Barcelona i el Prat de Llobregat, que han incorporat la dimensió cultural a les declaracions d'emergència climàtica adoptades des del 2020, amb una intenció que va més enllà dels aspectes declaratius i que estableix compromisos específics pel que fa a la manera d'interpretar les polítiques culturals: inclusió de continguts relacionats amb l'emergència climàtica en la programació cultural de proximitat, projectes comunitaris al voltant del medi ambient, incorporació de criteris relacionats amb la responsabilitat ambiental en la distribució d'ajuts, creació de grups de treball entre els serveis municipals de cultura i de medi ambient, etc. L'adopció de declaracions d'aquest tipus és un primer pas, que cal concretar després en la pràctica, però és significativa pel caràcter polític del compromís adquirit, i la manera com es vincula l'acció cultural a aquest procés de canvi.

Requadre 22. Els aspectes culturals en les declaracions d'emergència climàtica de Barcelona i el Prat de Llobregat

En els darrers anys, diverses administracions han adoptat declaracions polítiques entorn de l'emergència climàtica, fent-ne un eix que incideix transversalment en totes, o gairebé totes, les seves polítiques. Els vincles amb la cultura no sempre s'expressen de manera explícita, però es poden esmentar alguns casos en què això sí que ha succeït.

La Declaració d'Emergència Climàtica «Això no és un simulacre», aprovada per l'Ajuntament de Barcelona el gener de 2020, afirma que «ens cal un replantejament del nostre model de producció i consum, la nostra cultura i el nostre estil de vida» (p. 4), i dedica un capítol al canvi de model cultural i educatiu. Aquest darrer fa èmfasi en la necessitat d'incorporar la sensibilització envers l'emergència climàtica en la programació cultural, guanyar complicitats amb diversos col·lectius culturals i incloure objectius de millora energètica, garantia de qualitat ambiental i mobilitat sostenible als equipaments culturals públics, entre d'altres.

Per la seva banda, l'Ajuntament del Prat de Llobregat va adoptar la Declaració d'Emergència Climàtica el setembre de 2020. Recordant que «la cultura és un element clau per afrontar la crisi climàtica, atès que el context cultural és el marc de referència que modela la manera de viure i d'actuar de les persones» (p. 32), s'hi planteja un canvi de model cultural. Entre les accions previstes hi ha la introducció de criteris per reduir l'impacte climàtic als grans esdeveniments de la ciutat,

la incorporació d'informació i debat sobre el canvi climàtic en la programació cultural, el desenvolupament de projectes comunitaris amb participació de la ciutadania al voltant del canvi climàtic, i la inclusió del concepte de *responsabilitat ambiental* com a criteri de valoració en les bases de subvencions.

El Servei de Cultura del Prat de Llobregat entén la Declaració com un compromís a llarg termini, que s'anirà desplegant progressivament i que, d'altra banda, dona continuïtat a projectes en matèria d'educació ambiental que ja havia gestionat Cultura fa anys, abans de l'existència del Servei de Medi Ambient. Arran de la Declaració, s'ha previst constituir un grup de treball entre ambdós serveis municipals, començar a desplegar accions en matèria de sensibilització i incorporar criteris ambientals en algunes línies de subvencions. Un dels grans reptes a escala municipal és la instal·lació de panells fotovoltaics en terrats de la ciutat i la promoció de l'autoconsum compartit mitjançant comunitats ciutadanes d'energia, un aspecte que també es pot considerar un canvi cultural notable pel que fa al rol de la ciutadania, la col·laboració social i els estils de vida, i al qual també es voldria contribuir mitjançant les polítiques culturals.

Per a més informació, vegeu: *https://www.barcelona.cat/emergenciaclimatica/ca* i *https://www.elprat.cat/ciutat-i-territori/emergencia-climatica/declaracio-demergencia-climatica*

D'altra banda, diverses de les polítiques específiques vinculades a la sostenibilitat en l'àmbit local poden oferir marge per incorporar-hi aspectes culturals, siguin els valors i comportaments individuals i col·lectius, siguin els aspectes propis de la creativitat i el patrimoni i les polítiques que hi fan referència. Un eix important en aquest sentit té a veure amb les anomenades *solucions basades en la natura*, derivades de reconèixer el rol fonamental que tenen els ecosistemes naturals en el benestar humà, i que es poden definir com a «accions inspirades o basades en la naturalesa o copiades d'aquesta, que utilitzen o milloren solucions per abordar diversos reptes ambientals, socials i econòmics de manera sostenible i eficient». Promoure una urbanització sostenible, restaurar ecosistemes degradats, desenvolupar estratègies de mitigació del canvi climàtic i adaptació a aquest, i millorar la gestió del risc i la resiliència serien els principals àmbits d'intervenció en aquest sentit (Sekulova *et al.*, 2020, p. 10).

Diverses de les accions i estratègies que s'han analitzat al llarg d'aquest informe, com ara els projectes de ciència ciutadana i educació ambiental

elaborats pels equipaments culturals de proximitat (biblioteques, centres cívics, espais joves, etc.), la recuperació, conservació i revaloració del coneixement tradicional relacionat amb les llavors o les pràctiques agrícoles, i el paper dels equipaments del patrimoni en aquest sentit, tenen potencial per vincular-se amb les iniciatives d'aquest àmbit. Un altre exemple de solucions basades en la natura serien els processos de renaturalització de les ciutats (vegeu el requadre 23), que aposten per posar en valor el patrimoni cultural i les activitats culturals en el marc de processos que volen fer la ciutat més habitable i potenciar-hi l'espai públic.

Requadre 23. La renaturalització de les ciutats i la seva dimensió cultural

L'anomenada *renaturalització de les ciutats* és un procés que pretén reintroduir la natura en els entorns urbans, incrementant-hi els espais verds, afavorint l'accessibilitat als equipaments, espais públics i zones naturals urbanes i periurbanes, i fomentant un sòl amb usos mixtos, més flexible i adaptable, que eviti els monocultius funcionals. La plantació d'arbrat permet reduir la temperatura de l'aire i disminueix el volum de partícules en suspensió, gràcies a l'absorció de CO_2, i els espais naturals no pavimentats permeten controlar millor les inundacions. En conjunt, les ciutats renaturalitzades esdevenen més resilients al canvi climàtic i contribueixen a la qualitat de vida de les persones que hi viuen (Juvillà Ballester, 2019).

En general, els processos de renaturalització dels espais urbans es basen en intervencions urbanístiques i algunes mesures socials i educatives d'acompanyament, amb un rol relativament limitat dels aspectes més específicament culturals. Amb tot, diversos estudis han suggerit que entre els elements de l'ecosistema que poden contribuir al benestar humà n'hi ha de pròpiament culturals: entre altres coses, pel fet que la biodiversitat és una font d'inspiració artística i creativa, així com per altres beneficis intangibles que aporta el capital natural (beneficis espirituals, de lleure, d'identitat, etc.) (Castell Puig, 2019; Boada Juncà, Maneja Zaragoza i Marlès Magre, 2019). Així mateix, el fet de crear ciutats més transitables pot afavorir l'accessibilitat a equipaments culturals i la realització d'activitats culturals a l'espai públic.

Un exemple interessant en aquest sentit és Cornellà Natura, una estratègia municipal de naturalització de l'entorn urbà, que converteix Cornellà en una ciutat més verda, sostenible, saludable i resilient. El

projecte, actualment en desenvolupament (2016-2026), preveu fer un espai públic més atractiu, afavorir itineraris i circuits d'interès patrimonial i cultural (en què es posa en valor els jardins històrics i altres elements del patrimoni), i dur a terme accions de sensibilització en l'espai públic i diverses exposicions i esdeveniments. També s'ha instal·lat una coberta verda en una biblioteca municipal (Casademont i Vallvé, 2019; Ajuntament de Cornellà de Llobregat, ca. 2017).

Per a més informació, vegeu: Juvillà Ballester (2019) i *https://www.cornella.cat/ca/viure-a-cornella/cornella-natura/cornella-natura*

Un altre àmbit d'intervenció clau derivat de l'emergència climàtica és la revisió dels models energètics, envers el que s'ha anomenat *transició energètica*, és a dir, l'evolució cap a un sistema energètic més sostenible, basat en les fonts renovables i l'eficiència.

La Llei catalana 16/2017 sobre el canvi climàtic indica que cal encaminar-se cap a un model cent per cent renovable, desnuclearitzat i descarbonitzat, neutre en emissions de gasos amb efecte d'hivernacle, que redueixi la vulnerabilitat del sistema energètic català i garanteixi el dret a l'accés a l'energia com a bé comú (article 19). Es tracta d'una de les qüestions clau per fer front a l'emergència climàtica, amb implicacions molt importants en l'àmbit local (model energètic descentralitzat, comunitats locals d'energia, etc.) i uns efectes transversals en el conjunt de la vida ciutadana i l'acció pública. A Catalunya, hi ha en preparació una llei de transició energètica, que hauria de preveure aquests aspectes (Institut Català d'Energia, 2019).

Tot i que la majoria de mesures que hi tenen relació es vinculen als àmbits de la infraestructura, l'urbanisme i l'economia, algunes iniciatives fan visible també els seus aspectes culturals, atès el canvi de valors i de comportaments que tenen a veure amb la transició energètica. El projecte de transició energètica Vilawatt (*www.vilawatt.cat*), de l'Ajuntament de Viladecans, per exemple, que inclou la creació d'una empresa energètica pública i la promoció d'una moneda local, pensada per afavorir el comerç de proximitat, compta amb la participació d'alguns comerços culturals (llibreries, etc.) i de nombroses associacions, atesa la gran dimensió participativa del procés. En els diversos espais de participació existents, s'han fet algunes accions amb contingut cultural, com ara el documental *Testimonis del clima*, sobre la memòria històrica vinculada als fenòmens meteorològics.

Tal com s'ha explicat al segon capítol de l'informe, la reflexió sobre el medi ambient i l'emergència climàtica comporta també explorar de mane-

ra sistèmica les interrelacions entre els aspectes socials, econòmics, ambientals i culturals del desenvolupament. En aquest sentit, les **estratègies per promoure l'economia social i solidària** són també un eix d'acció important en aquest sentit. L'economia social i solidària es pot definir com «un conjunt d'iniciatives socioeconòmiques els membres de les quals, de manera associativa, cooperativa, col·lectiva o individual, creen, organitzen i desenvolupen democràticament, i sense que necessàriament tinguin ànim de lucre, processos de producció, d'intercanvi, de gestió, distribució d'excedent, moneda, de consum i de finançament de béns i serveis per satisfer necessitats». (Proposta de llei d'economia social i solidària, 2015, extreta de Fernàndez i Miró, 2016, p. 14-15.)

Entre els principis que inspiren l'economia social i solidària hi ha la recerca del bé comú i la creació i distribució equitativa de la riquesa, la democràcia econòmica i la voluntat de transformació social, el foment de la qualitat i la sostenibilitat de la vida i del medi ambient, l'equitat de gènere i el repartiment de les tasques de cura, el respecte a la identitat cultural pròpia i el foment de la interculturalitat, i l'arrelament territorial i l'economia de proximitat (Fernàndez i Miró, 2016).

Diversos ajuntaments catalans han adoptat en els darrers anys estratègies i programes de suport a l'economia social i solidària (García Jané i Suriñach Padilla, 2019), un àmbit en el qual pot haver-hi oportunitats per a les iniciatives culturals. La plataforma Alterna't (*http://ess.manlleu.cat*), per exemple, és una iniciativa de l'Oficina de Promoció Econòmica de l'Ajuntament de Manlleu, que vol aixoplugar iniciatives públiques o privades que formin part de l'economia social i solidària a Osona o la vulguin impulsar. Segons la seva definició, pretén «visibilitzar qualsevol informació o activitat econòmica d'unes iniciatives que comparteixen la necessitat de consolidar formes de produir, distribuir i consumir que satisfacin les necessitats individuals i col·lectives però que ho facin de manera més respectuosa amb les persones, el medi ambient i amb lògiques més democràtiques.» Entre les iniciatives incloses en aquest àmbit, a més de les que tracten l'alimentació i els serveis de salut i cura a les persones, hi ha algunes que se centren en la cultura i l'oci (Suriñach, 2017; García i Suriñach, 2019). Es tracta d'un àmbit en el qual seria interessant promoure, de manera creixent, la implicació dels serveis municipals de cultura.

En la mateixa línia en què s'incorpora una dimensió cultural al conjunt d'estratègies i polítiques municipals que aborden els efectes de l'emergència climàtica, seria convenient incidir en les **polítiques municipals en matèria de cooperació al desenvolupament o justícia global**. Els efectes de l'emergència climàtica tant en l'àmbit mediambiental com en fenòmens

d'altres tipus, com ara els fluxos migratoris i de refugi, són elements que guanyen presència en les polítiques de cooperació internacional de les administracions públiques i es preveu que continuïn fent-ho en els propers anys (Estudi Ramon Folch i Associats, SL, ca. 2021).

En general, aquesta línia de treball sembla poc explorada fins ara; una excepció seria l'exposició «The dust bowl. Quan la natura es rebel·la», presentada al Museu de la Vida Rural entre el 2019 i el 2020, que es va centrar en el fenomen dels refugiats climàtics tant en sentit històric (als EUA, en la dècada del 1930) com contemporani. Atesa l'experiència de nombrosos equipaments culturals en els programes educatius i la presència al nostre país de poblacions d'orígens diversos, sovint afectades pels efectes de l'emergència climàtica, hi podria haver espai per dur a terme activitats d'educació ambiental i culturals i de foment de valors relacionats amb la solidaritat internacional, tot remarcant els vincles entre l'emergència climàtica i les desigualtats internacionals d'ordre social, econòmic i cultural.

De la informació presentada en conjunt de l'informe, també se'n desprèn la conveniència que les polítiques culturals locals incorporin principis i objectius vinculats a temàtiques mediambientals, i que això es pugui reflectir en els **plans estratègics de cultura, plans d'acció cultural, plans d'equipaments** i altres instruments similars de planificació en l'àmbit de la cultura. La concreció dels objectius i accions específics variarà en funció de cada territori, per bé que hi ha aspectes, com l'ambientalització progressiva d'activitats, equipaments i contractes o la capacitació del personal intern i extern, que haurien de ser compromisos comuns. Cal dir que, fins ara, i amb l'excepció de la realització d'activitats culturals en parcs i jardins, la presència dels aspectes mediambientals als plans d'acció cultural és molt limitada.

En el marc d'aquests plans, i pel que fa a la governança i l'estructuració dels processos per implementar-la i fer-ne un seguiment, seria convenient impulsar el diàleg transversal entre els serveis públics responsables de cultura, medi ambient i altres àmbits relacionats amb la sostenibilitat, i abordar la relació entre cultura i medi ambient en els consells de Cultura o en altres consells i mecanismes de participació ciutadana que tinguin lloc, en una lògica tan àmplia com sigui possible. També sembla necessari promoure el diàleg entre els diversos nivells de l'Administració pública (estatal, catalana i local), atesa la complexitat de les qüestions abordades i la responsabilitat compartida a l'hora de fer-hi front.

Finalment, el foment de mirades transversals al voltant del desenvolupament sostenible en l'àmbit local es podria traduir en **l'accés a finançament d'altres administracions per a projectes que vinculin la cultura, el**

medi ambient i la resposta a l'emergència climàtica. Els fons Next Generation EU, per a la recuperació de la crisi derivada de la covid-19, i el programa operatiu del Fons Europeu de Desenvolupament Regional (FEDER) per al període 2021-2027, entre els objectius del qual hi ha el foment d'una Europa més ecològica i lliure de carboni i més propera a la ciutadania, que doni suport a estratègies de creixement de gestió local i que contribueixi al desenvolupament urbà sostenible (Departament d'Universitats i Recerca, 2021), podrien oferir oportunitats en aquest sentit.

Entre els **aspectes crítics** que apareixen en l'àmbit de les estratègies municipals i la transversalitat hi ha els següents:

- La complexitat de les qüestions tractades i de trobar maneres de situar-hi l'acció cultural amb naturalitat.
- L'absència, en molts casos, d'hàbits de treball transversal entre els serveis municipals i altres agents afectats per les relacions entre cultura, medi ambient i desenvolupament sostenible.
- El risc d'incorporar els aspectes culturals únicament en el discurs, sense que això es tradueixi en accions concretes i en la mobilització i participació dels agents culturals en el marc de les activitats d'aquest àmbit.

4. Recomanacions i eines per a l'acció

A partir de l'anàlisi presentada en els capítols anteriors, en aquest darrer s'ofereix un conjunt de recomanacions i eines per afavorir el desenvolupament de polítiques, programes i projectes des de l'àmbit de la cultura, vinculats al medi ambient i l'emergència climàtica.

El capítol segueix la mateixa estructura que l'anterior, amb cinc blocs temàtics. A cadascun s'hi apunten algunes recomanacions genèriques, que haurien de ser útils per a responsables de polítiques culturals locals i altres agents de l'àmbit de la gestió cultural, o que vulguin incorporar elements propis de la cultura en l'acció relacionada amb el medi ambient i l'emergència climàtica. Atès que es tracta de recomanacions genèriques, caldrà valorar-ne la rellevància en cada context i adaptar-les en conseqüència. Les recomanacions s'acompanyen d'algunes orientacions per facilitar-ne l'avaluació, que, com en el cas anterior, caldrà adaptar al context i a la formulació específica de les accions. Finalment, s'hi han inclòs algunes eines i referències que complementen la informació que s'ha presentat al llarg de l'informe.

4.1. Patrimoni, territori i paisatge: recomanacions i eines

Tal com s'ha exposat en l'apartat 3.1, la gestió i les polítiques culturals poden aprofitar més el potencial dels coneixements i les pràctiques tradicionals com a element per afavorir una gestió sostenible i integrada del territori i el paisatge. És fonamental que el treball en aquest àmbit reconegui la importància de les persones, de manera individual i col·lectiva (entitats, associacions, etc.), com a transmissores de coneixement i com a agents que donen continuïtat als processos de protecció de l'entorn i n'afavoreixen l'apropiació. Els equipaments i les institucions del patrimoni, com ara els museus i els arxius, també són recursos clau en aquest sentit.

Cal apuntar també el potencial dels espais naturals com a escenaris d'activitats culturals, i del patrimoni cultural i el paisatge com a factors de desenvolupament territorial, per exemple pel que fa a l'atracció de turisme, tot establint alhora mecanismes que n'assegurin una gestió sostenible i participativa. La visió integrada del territori i el paisatge, en les seves dimensions cultural i natural, pot quedar reflectida en eines de planificació a mitjà i llarg termini, com ara les cartes, els plans de paisatge o els acords de custòdia del territori.

D'aquest conjunt d'observacions se'n desprenen les recomanacions següents per a la gestió i les polítiques culturals locals, que cada municipi i agent hauria d'adaptar a les seves circumstàncies:

Recomanacions	Elements per a l'avaluació
Incorporar als **plans d'acció cultural i altres instruments de planificació** local una **anàlisi integrada de patrimoni cultural i natural**, paisatge i territori, amb accions concretes.	• Elaboració de plans d'acció o altres documents que contribueixin a una visió integrada. • Implementació efectiva d'aquestes eines.
Desenvolupar **inventaris o altres eines d'identificació i conservació del patrimoni cultural** que es puguin posar en relació amb el patrimoni natural i el paisatge.	• Existència prèvia o elaboració i actualització periòdica d'aquestes eines. • Participació d'agents provinents de diverses disciplines. • Ús del coneixement generat en programes de conservació, recerca, difusió i revaloració del patrimoni.
Fomentar la **participació ciutadana i la col·laboració** en les polítiques i els programes públics d'entitats i col·lectius vinculats a l'àmbit del patrimoni i el territori.	• Impuls de maneres diverses de participació ciutadana, que contribueixin a millorar les polítiques i les accions de connexió entre cultura, paisatge i territori.
Explorar el potencial dels **entorns naturals com a escenari d'activitats culturals**, amb mecanismes que n'assegurin la bona conservació (o, si escau, una gestió i transformació que en mantinguin els valors i els trets) i que afavoreixin el coneixement i la valoració de l'entorn natural i la seva dimensió cultural.	• Existència prèvia o impuls d'activitats en aquest àmbit. • Participació d'agents provinents de diverses disciplines. • Adopció de mesures per limitar els impactes negatius en l'entorn natural. • Efectes en l'apreciació i el coneixement de la natura que tenen les persones assistents o participants.
Analitzar el potencial **que té el fet d'incorporar el patrimoni cultural en les eines de gestió territorial vigents** o de desenvolupar-ne de noves (cartes del paisatge, plans locals de paisatge, custòdia territorial, etc.).	• Valoració d'aquestes eines i posada en pràctica de manera eventual. • Efectes observats en la conservació i la valoració del patrimoni cultural i la seva interrelació amb altres elements del territori.

Recomanacions	Elements per a l'avaluació
Potenciar el **paper de les institucions municipals del patrimoni** (museus, arxius, etc.) i altres agents locals d'aquest àmbit en processos de **col·laboració amb altres agents vinculats al patrimoni natural**, el paisatge i el territori.	• Desenvolupament d'accions en aquest sentit. • Increment dels recursos destinats a aquestes funcions.
Fomentar **la recerca, el debat i la reflexió al voltant de la gestió sostenible** del territori i els seus aspectes crítics, incorporant-hi el patrimoni cultural com a element clau.	• Desenvolupament d'accions en aquest sentit.

Per aprofundir la reflexió en aquest àmbit, se suggereixen els recursos següents:

- **Centre UNESCO de Catalunya. (ca. 2011b).** ***Metodologia per a l'inventari del patrimoni cultural immaterial a les reserves de la biosfera.*** *https://parcs.diba.cat/documents/29193465/29468345/Montseny_Metodologia_CAT.pdf/5ab6162e-1e29-4087-8a38-fb859893255b*

  Recomanacions metodològiques per elaborar inventaris del patrimoni cultural immaterial, a partir de l'experiència duta a terme a la Reserva de la Biosfera del Montseny. Per bé que el document posa l'accent en les reserves de la Biosfera, moltes idees són aplicables a altres entorns. D'altra banda, més enllà del seu caràcter pedagògic o de guia, el document aporta reflexions molt interessants sobre la relació entre patrimoni cultural i desenvolupament sostenible.
- **Pastor, R.** ***Paisatge, desenvolupament rural i ciutadania: Bones pràctiques de col·laboració ciutadana en la gestió del paisatge a Europa*** **(1a ed.). Associació pel Desenvolupament Rural Integral de la Zona Nord-Oriental de Catalunya, 2017.** *http://adrinoc.cat/wp-content/uploads/2017/05/Guia_Bones_Practiques.pdf*

  Recull de diverses experiències de col·laboració ciutadana en la gestió del paisatge i la seva connexió amb el desenvolupament territorial en diversos països d'Europa. S'hi inclou l'inventari participatiu de la pedra seca impulsat per l'Observatori del Paisatge de Catalunya, així com la candidatura del Priorat-Montsant-Siurana a Patrimoni Mundial de la Humanitat.
- **Asensio, N. [*et al.*].** ***Guia de bones pràctiques per a entitats de custòdia del territori: Gestió d'entitats i iniciatives de custòdia del territori.*** **Xarxa de Custòdia del Territori, 2018.** *https://xcn.cat/wp-content/uploads/Guia_bones_practiques_xct_catala.pdf*

Extensa guia pràctica per comprendre la noció de custòdia del territori i les seves implicacions pràctiques. S'hi aborden tant aspectes relatius a la gestió de les entitats que hi participen com els processos de custòdia (identificació d'iniciatives de custòdia, redacció d'acords, seguiment, etc.) i les relacions entre els agents que hi intervenen.

- **Gerència de Serveis de Medi Ambient. *Va d'aigua* [Programa]. Diputació de Barcelona [s. d.].** Recuperat el 28 de maig de 2021 de *https://www.diba.cat/es/web/mediambient/va-d-aigua*

  El programa Va d'Aigua de la Gerència de Serveis de Medi Ambient de la Diputació de Barcelona dona suport a equipaments i projectes d'educació ambiental que treballen per conservar i difondre els valors dels sistemes aquàtics continentals. A més de donar suport tècnic, econòmic i comunicatiu per a iniciatives d'educació ambiental i afavorir el treball en xarxa, el programa ha recollit diverses bones pràctiques, entre les quals n'hi ha de museus municipals i altres equipaments culturals.

4.2. Exploracions artístiques entorn del territori i el clima: recomanacions i eines

Tal com s'ha mostrat en l'apartat 3.2, les pràctiques artístiques tenen un potencial notable a l'hora de reflexionar sobre el territori, l'entorn natural i els efectes de l'emergència climàtica a tots els nivells, i també en generar noves narratives i inspiració per pensar en mons diferents. Iniciatives artístiques i creatives com ara l'art natura (*land art*) o el suprareciclatge (*upcycling*), o la realització de creacions pensades específicament per a un territori concret, són expressions que il·lustren aquest àmbit i es poden potenciar mitjançant la gestió i les polítiques culturals locals.

Entre els aspectes metodològics que l'anàlisi també ha posat de manifest, hi ha el potencial que té el foment de la participació ciutadana en els processos creatius relacionats amb el medi ambient i les col·laboracions interdisciplinàries, ja que interrelacionen art, ciència, tecnologia i altres disciplines.

D'aquest conjunt d'observacions se'n desprenen les recomanacions següents per a la gestió i les polítiques culturals locals, que cada municipi i agent hauria d'adaptar a les seves circumstàncies:

Recomanacions	Elements per a l'avaluació
Incorporar als **plans d'acció cultural i altres instruments de planificació local** una anàlisi integrada de **projectes artístics relacionats amb territori, ecologia i medi ambient**.	• Elaboració de plans d'acció o altres documents que contribueixin a una visió integrada. • Implementació efectiva de projectes artístics com a eines de valoració del territori.
Donar suport o prioritzar els **projectes artístics que treballin la identitat cultural en relació amb el patrimoni natural** i amb els sabers tradicionals vinculats al territori.	• Establiment de programes de suport en aquest sentit, o incorporació de criteris que hi tenen relació en els programes existents.
Fomentar **trobades i projectes artístics multisectorials i intergeneracionals** per sensibilitzar sobre l'emergència climàtica.	• Desenvolupament d'iniciatives d'aquest tipus.
Reflexionar sobre l'ús de materials en els processos artístics (per exemple, els materials de proximitat, efímers i biodegradables; el reciclatge artístic i les pràctiques del suprareciclatge (**upcycling**).	• Desenvolupament d'accions d'aquest tipus.
Reconèixer el potencial dels artistes, comissaris i professionals de les arts per **impulsar col·laboracions híbrides amb científics i professionals** d'altres sectors.	• Acompanyament i suport de processos d'aquesta naturalesa, en programes de finançament o acollint-los en equipaments culturals pertinents. • Realització d'accions de seguiment i avaluació.
Avaluar els programes artístics i els seus impactes en el territori, en les comunitats i en el públic en general.	• Definició de models d'avaluació pertinents. • Realització d'avaluacions i difusió dels resultats.

Per aprofundir en aquest àmbit, se suggereixen els recursos següents:

- **Grupo de Estudios sobre Ecologías del Sistema del Arte, Nuevos Paisajes y Territorio en Cultura Contemporánea. *Lecturas comentades, debates y presentaciones 2013-2016*. Matadero Madrid, 2017.** *https://culturayciudadania.culturaydeporte.gob.es/dam/jcr:9d5104fa-e461-4f43-b79a-7708e427fb0e/ecologias-sistemas-del-arte.pdf*

  Publicació dels resultats del treball i reflexions d'aquest grup. Inclou temes diferents, com ara l'evolució del pensament ambientalista, la teoria del paisatge, les relacions entre cultura i naturalesa, els estudis camperols, les noves ruralitats i l'art i el canvi social.

- **Julie's Bicycle. *The Art of Zero*. Ako Foundation, 2021.** *https://juliesbicycle.com/wp-content/uploads/2021/05/ARTOFZEROv2.pdf*

  Informe centrat en l'impacte ambiental –i concretament en les emissions de gasos amb efecte d'hivernacle– del sector de les arts visuals en l'àmbit global.
- **Julie's Bicycle. *Sustainable production guide: How to limit environmental impacts at every stage in the production process.* Arts Council England, 2013.** *https://juliesbicycle.com/wp-content/uploads/2019/11/Sustainable_Production_Guide_2013.pdf*

  Aquesta guia se centra específicament en la sostenibilitat ambiental de la producció en els sectors artístic i cultural. S'adreça a directors artístics, productors, directors, responsables de producció, dissenyadors i tècnics d'il·luminació, escenògrafs i constructors, dissenyadors de vestuari i professionals de les arts escèniques en tots els seus àmbits, que vulguin comprendre i reduir-ne els impactes ambientals.
- **Julie's Bicycle. *Green Mobility: A guide to environmentally sustainable mobility for performing arts*. On The Move, 2011.** *http://on-the-move.org/files/Green-Mobility-Guide.pdf*

  És responsable promoure la mobilitat internacional avui en dia, en un temps en què la contaminació i l'escalfament global esdevenen possiblement les amenaces més grans per a la humanitat de la història? Com influeix la meva mobilitat avui en el nostre món del demà? Aquesta guia dona visions, idees i solucions creatives a aquestes preguntes, centrades en l'impacte mediambiental de la mobilitat cultural.
- **Van den Bergh, H. *Art for the Planet's Sake. Arts and Environment*. International Network for Contemporary Performing Arts; COAL, Art et développement durable, 2015.** *https://www.ietm.org/en/resources/fresh-perspectives/fresh-perspectives-4-art-for-the-planets-sake-arts-and-environment*

  En aquesta publicació –que forma part de la sèrie *Fresh Perspectives*–, la xarxa internacional d'arts escèniques IETM, en col·laboració amb l'organització francesa Coalition for Art and Sustainable Development (COAL), presenta perspectives, models i pràctiques d'arts contemporànies que aborden qüestions mediambientals i que defensen la necessitat d'un canvi de paradigma en el debat climàtic. S'analitza el paper de les arts en l'observació, la comprensió i la crítica sobre la sostenibilitat ambiental, i la seva capacitat de plantejar solucions. Segons l'estudi, cada cop més artistes i organitzacions artístiques dediquen el seu talent a crear consciència sobre l'emergència mediambiental, reflexionen sobre l'impacte de les mateixes pràctiques artístiques i fomenten l'acció des de la societat civil.

- **Le Brun-Cordier, P.; Vreux, B. (2019). «Reconfiguring ecological imaginaries». *Klaxon*, núm. 12, 2019, p. 3-5.** *http://m.cifas.be/sites/default/files/klaxon/ibooks/reconfiguring_ecological_imaginaries_-_pdf_1.pdf*

  En aquesta edició de *Klaxon* –revista publicada per l'International Centre for Training in the Performing Arts (CIFAS), amb seu a Brussel·les, en col·laboració amb In Situ, la xarxa europea de creació artística a l'espai públic– l'objectiu és analitzar la creació i el desplegament de nous imaginaris de l'ecologia en les pràctiques artístiques. Tal com expliquen els editors del número, s'hi exposen diferents projectes i treballs que conviden a anar més enllà de les nostres concepcions tradicionals de natura. Això ens porta a repensar altres maneres de relacionar-nos amb els éssers vius, a preveure altres maneres de conviure amb els animals o plantes, a fi de cultivar noves sensibilitats respecte del món que ens envolta, sobretot perquè aquestes sensibilitats exploren noves vies, sensacions i comprenen la idea que els no humans són alguna cosa més que elements d'un món natural que necessiten protecció.
- **Fundació Àsia-Europa. *Creative Responses to Sustainability*. [s. d.].** *https://culture360.asef.org*

  Des del 2015, la Fundació Àsia-Europa (ASEF) publica la sèrie *Creative Responses to Sustainability* (*Respostes creatives a la sostenibilitat*) mitjançant el seu portal d'arts i cultura (*culture360.asef.org*). Aquesta sèrie de guies específiques per país examina les organitzacions artístiques que aborden qüestions de sostenibilitat en la seva pràctica artística a diversos països d'Àsia i Europa. Les guies publicades fins avui són: Singapur (2015), Corea (2016), Indonèsia (2017), Austràlia (2018), Portugal (2019), Espanya (2019) i Regne Unit (2021), amb un número addicional de la sèrie centrat en la ciutat de Berlín (2017). Aquestes guies ofereixen un panorama molt ample i detallat sobre una pluralitat d'iniciatives culturals i artístiques relacionades amb qüestions mediambientals.

4.3. Educació ambiental, cultura i participació ciutadana: recomanacions i eines

Tal com s'ha mostrat en l'apartat 3.3, a l'hora d'integrar l'emergència climàtica en les seves reflexions i la seva acció, la gestió i les polítiques culturals haurien de veure en l'educació ambiental un àmbit prioritari d'actuació. Això comporta, d'entrada, reconèixer i enfortir el paper educatiu dels

equipaments i serveis culturals, i explorar el potencial que hi ha quan s'integren els aspectes relacionats amb el medi ambient i l'emergència climàtica en les seves actuacions.

També cal fomentar les col·laboracions amb agents educatius i de medi ambient, a fi de desenvolupar metodologies interdisciplinàries i, tant com es pugui, innovadores. El treball en matèria de ciència ciutadana fet per biblioteques, museus i altres equipaments culturals és il·lustratiu en aquest sentit. Aquests exemples i d'altres posen de manifest el potencial de la participació ciutadana a l'hora d'afavorir l'aprenentatge i l'apropiació dels processos d'educació ambiental i cultura.

D'aquest conjunt d'observacions se'n desprenen les recomanacions següents per a la gestió i les polítiques culturals locals, que cada municipi i agent hauria d'adaptar a les seves circumstàncies:

Recomanacions	Elements per a l'avaluació
Promoure programes i projectes d'educació ambiental en museus, biblioteques, centres culturals de proximitat i altres equipaments culturals, i aprofitar els recursos propis per incorporar-hi una dimensió cultural.	• Desenvolupament regular d'iniciatives d'aquest tipus.
Identificar **iniciatives relacionades amb l'educació ambiental establertes al municipi** (escoles verdes, associacions relacionades amb el medi ambient, etc.) i col·laborar-hi mitjançant projectes d'educació ambiental i de cultura.	• Identificació d'entitats. • Establiment de contactes per a possibles col·laboracions.
Donar suport a l'organització de **tallers, activitats i processos participatius creatius a fi de reflexionar sobre la sostenibilitat** i l'emergència climàtica.	• Establiment de programes de suport en aquest sentit, o incorporació de criteris que hi tenen relació en els programes existents.
Fomentar el diàleg, la col·laboració i el desenvolupament de **metodologies i llenguatges compartits entre entitats i professionals de la cultura, l'educació, el medi ambient i els serveis municipals pertinents.**	• Desenvolupament d'iniciatives d'aquest tipus. • Efectes de les iniciatives sobre desenvolupament sostenible que porten a terme les polítiques municipals.
Desenvolupar **metodologies diverses i innovadores, com ara les pràctiques de la ciència ciutadana**, per poder arribar a públics diferents i amb formats originals i estimulants.	• Desenvolupament d'iniciatives d'aquest tipus. • Resultats obtinguts de públics diferents.

Reconèixer, en els mecanismes de finançament i altres formes de suport públic, **el valor de les pràctiques interdisciplinàries i participatives**, sense que la dimensió interdisciplinària esdevingui un obstacle perquè puguin rebre suport.	• Foment de criteris que afavoreixin que iniciatives interdisciplinàries es beneficiïn en igualtat de condicions del suport públic.
Avaluar el **potencial participatiu que tenen els projectes culturals i artístics** i el seu impacte en el territori, en les comunitats i en el públic en general.	• Definició de models d'avaluació pertinents. • Realització d'avaluacions i difusió dels resultats.

Per aprofundir en aquest àmbit, se suggereixen els recursos següents:

- **Diputació de Barcelona. Oficina Tècnica d'Educació i Promoció Ambiental (coord.). *Educació ambiental. D'on venim? Cap a on anem?* Diputació de Barcelona, 2017.** *https://llibreria.diba.cat/cat/libro/educacio-ambiental_58193*

  Una visió de conjunt de la trajectòria dels últims quaranta anys de l'educació ambiental a Catalunya. Un recull fonamental de les principals reflexions sobre el tema, amb contribucions d'especialistes reconeguts.
- **Centre Nacional d'Educació Ambiental. *Guía de recursos de educación ambiental, 2021.*** *https://www.miteco.gob.es/es/ceneam/recursos/materiales/guia-educacion-ambiental-ceneam2021_tcm30-375733.pdf*

  Recopilació de lectures imprescindibles sobre l'educació ambiental i totes les seves derivacions.
- **Organització per a la Cooperació i el Desenvolupament Econòmic; Consell Internacional de Museus. *Cultura y desarrollo local: Maximizar el impacto: Una guía para gobiernos locales, comunidades y museos*, 2019.** *https://icom.museum/wp-content/uploads/2019/08/ICOM-OECD-GUIDE_ES_FINAL.pdf*

  Publicació desenvolupada conjuntament per l'Organització per a la Cooperació i el Desenvolupament Econòmics (OCDE) i el Consell Internacional de Museus (ICOM). La guia vol actuar com a full de ruta perquè governs locals, comunitats i museus puguin definir una agenda conjunta de desenvolupament local que promogui un futur més sostenible mitjançant la mobilització del poder transformador de la cultura.
- **Martinell, A. (dir.). *Cultura y desarrollo sostenible: Aportaciones al debate sobre la dimensión cultural de la Agenda 2030*. Espanya: Grupo Duende i Red Española de Desarrollo Sostenible, 2020.**

https://reds-sdsn.es/wp-content/uploads/2020/04/REDS_Cultura-y-desarrollo-sostenible-2020.pdf

D'aquesta obra col·lectiva, coordinada per Alfons Martinell en el marc del grup de treball sobre cultura i desenvolupament de la Red Española de Desarrollo Sostenible (REDS), en destaquem els articles sobre el sector dels museus –de Blanca de la Torre i Kristine Guzmán; i Cristina González Gabarda– i l'aportació de Raúl Abeledo Sanchis sobre l'avaluació de la vitalitat i la sostenibilitat cultural.

- **Gerència de Serveis de Biblioteques. BiblioLab: Projectes al territori. Diputació de Barcelona, ca. 2020.** Recuperat el 9 de juny de 2021 de *https://www.diba.cat/es/web/biblioteques/bibliolab/projectes*

  Recull de projectes de creació i experimentació en el camp de la innovació social que han rebut el suport del programa BiblioLab de la Diputació de Barcelona. S'hi inclouen tant les iniciatives en curs com els projectes acabats, que en conjunt ofereixen un ventall molt ampli de temàtiques i aproximacions metodològiques.
- **Gerència de Serveis de Biblioteques; OpenSystems. *Ciència ciutadana a les biblioteques: Observa, analitza, crea i participa*. Diputació de Barcelona, 2019.** *https://zenodo.org/record/3490610*

  Guia introductòria a la ciència ciutadana que remarca el paper que hi poden tenir les biblioteques municipals. S'hi recullen deu projectes de ciència ciutadana duts a terme en biblioteques de la província de Barcelona, amb fitxes detallades i testimonis, així com altres recursos per afavorir el disseny de noves iniciatives.
- **Ajuntament de Barcelona. *Comuns urbans. Patrimoni ciutadà. Marc conceptual i propostes de línies d'acció*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2016.** *https://ajuntament.barcelona.cat/participaciociutadana/sites/default/files/documents/comuns_urbans_patrimoni_ciutada_marc_conceptual_i_propostes_de_linies_daccio_2.pdf*

  Marc inicial de reflexions, anàlisis i orientacions elaborat per l'Ajuntament de Barcelona a fi de desenvolupar una política sobre el patrimoni ciutadà o els comuns urbans, és a dir, un conjunt de recursos de propietat col·lectiva que s'acompanya de mecanismes de governança comunitària, i que requereixen la col·laboració de les institucions públiques i la societat civil. En podrien ser exemples alguns equipaments culturals de gestió comunitària o els solars buits que es poden aprofitar per fomentar processos d'apropiació ciutadana.

4.4. Adopció de criteris de sostenibilitat ambiental en equipaments, activitats i serveis públics: recomanacions i eines

Tal com s'ha exposat en l'apartat 3.4, hi ha nombroses guies i recursos de suport per afavorir la incorporació de criteris de sostenibilitat ambiental a la gestió d'equipaments i activitats culturals. També hi ha diverses experiències positives que evidencien que les administracions públiques es poden comprometre amb l'emergència climàtica en les seves pràctiques quotidianes: funcionament intern, línies de subvencions, compra pública, etc.

Avançar en aquest àmbit comporta, d'entrada, diagnosticar la situació de partida i, després, establir objectius concrets i compromisos específics, que haurien de ser avaluables. Dins de les administracions, és important acompanyar-ho d'accions de formació i sensibilització, que també es poden fer extensives a altres agents culturals de l'entorn. Hi ha diversos programes de suport que poden acompanyar les administracions municipals i altres agents a l'hora de progressar en aquest àmbit.

D'aquest conjunt d'observacions se'n desprenen les recomanacions següents per a la gestió i les polítiques culturals locals, que cada municipi i agent hauria d'adaptar a les seves circumstàncies:

Recomanacions	Elements per a l'avaluació
Definir criteris i pautes, o aplicar les que ja existeixin, a fi de **reduir el consum i els impactes ambientals dels equipaments culturals** i els espais de treball dels agents culturals locals, amb realisme però també amb un compromís de millora progressiva. Assegurar l'ús d'aquests criteris i pautes.	• Existència de criteris i pautes. • Implementació efectiva d'aquestes eines.
Establir criteris i pautes, o aplicar les que ja existeixin, a fi de **reduir el consum i els impactes ambientals de les activitats culturals**, començant per les que siguin més viables o les que puguin ser més significatives pel seu impacte, amb realisme però també amb un compromís de millora progressiva. Assegurar l'ús d'aquests criteris i pautes.	• Existència de criteris i pautes • Implementació efectiva d'aquestes eines.

Recomanacions	Elements per a l'avaluació
Incorporar, si escau, **criteris de sostenibilitat ambiental en els processos de contractació pública** de serveis, productes o obres relacionats amb l'acció cultural, d'acord amb el que estableix la Llei 9/2017.	• Incorporació efectiva d'aquests criteris.
Prioritzar els proveïdors locals en la contractació pública de serveis relacionats amb els equipaments i les activitats culturals (serveis tècnics, alimentació, transport, etc.).	• Establiment de criteris d'aquest tipus. • Efectes en els processos de contractació.
Incloure progressivament alguns **criteris relacionats amb la sostenibilitat ambiental en les convocatòries de subvencions i altres ajuts** en l'àmbit cultural.	• Incorporació efectiva d'aquests criteris de manera progressiva.
Acompanyar els canvis en les convocatòries de subvencions amb **accions de sensibilització, informació i formació** en matèria de cultura, medi ambient i emergència climàtica per a les entitats i altres agents que se'n puguin beneficiar.	• Realització d'accions de sensibilització, informació i formació en aquests àmbits. • Participació i resultats d'aquestes activitats.
Valorar la **sol·licitud d'assessorament**, per part de la Diputació de Barcelona, altres institucions o entitats, per identificar les necessitats de millora de l'acció cultural en matèria ambiental i disposar de recomanacions en aquest sentit.	• Anàlisi de les opcions disponibles. • Ús eventual i aprofitament dels assessoraments rebuts.
Establir **mecanismes de seguiment del consum i els impactes ambientals** dels equipaments i activitats culturals, que permetin avaluar i establir objectius de millora progressiva (càlcul d'emissions, etc.).	• Establiment de mecanismes de càlcul i de seguiment (informes anuals, etc.). • Ús d'aquesta informació per a la millora progressiva.
Establir accions de **formació del personal encarregat d'implementar els processos d'ambientalització**, o participar en activitats formatives que ofereixin altres administracions o entitats.	• Participació efectiva del personal afectat en algunes accions de formació adequades.
Acompanyar i donar resposta, des de l'Administració pública, a les **necessitats en matèria de formació i ambientalització d'altres agents culturals locals** (entitats, equipaments privats o associatius, etc.).	• Establiment de mecanismes de suport: assessorament, activitats de formació, possibilitat d'accedir a mecanismes oferts per altres administracions, etc.

Per aprofundir en aquest àmbit, se suggereixen els recursos següents:

- **Lavola, SA; Ajuntament de Barcelona. *Des dels equipaments culturals fem pinya contra el canvi climàtic: Guia pràctica per formar part del canvi*, 2019.** *http://www.ajsosteniblebcn.cat/guia_fem_pinya_cc_126190.pdf*

  Guia interactiva perquè els equipaments culturals de proximitat comprenguin el canvi climàtic i les seves implicacions, i adoptin un rol actiu per revertir aquesta situació. Introdueix diversos conceptes rellevants i descriu mesures pràctiques concretes per a diversos tipus d'activitats i rols.
- **Cubeles, X.; Mascarell, M. *Els impactes de la cultura: Metodologia per a l'estudi dels impactes d'esdeveniments culturals*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2019.** *https://llibreria.diba.cat/cat/unclick/descargaebook.php?uid=530D6DE83DA2C1B7D228AEC59C28560FA597873B61F58F783BD4C97B78909EF5&c=63351&m=descarga*

  Entre altres aspectes, aquest document proposa criteris i procediments per avaluar els impactes dels esdeveniments culturals des de la perspectiva mediambiental. S'hi analitzen la petjada ecològica de l'esdeveniment (mitjançant calculadores d'emissions de gasos amb efecte d'hivernacle), el consum d'aigua fet i la contaminació acústica, així com la percepció de l'impacte mediambiental dels participants, els no participants i els informadors qualificats.
- **UGT. Secretaria de Polítiques Sectorials; Diputació de Barcelona. *Guia de bones pràctiques per a una contractació pública socialment responsable*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2019.** *https://llibreria.diba.cat/cat/libro/guia-de-bones-practiques-per-a-una-contractacio-publica-socialment-responsable_62355*

  Guia per incorporar criteris socials i mediambientals en la contractació pública de les administracions locals, adaptada a la legislació vigent. Inclou un apartat centrat en la sostenibilitat i el medi ambient, amb un detall de les clàusules que es poden utilitzar en la redacció de plecs tècnics i les consideracions que cal tenir en compte per a diversos tipus de contractes.
- **Pando Martínez, L. *Lideratge mediambiental en el sector cultural i creatiu català*. Consell Nacional de la Cultura i de les Arts, 2020.** *https://conca.gencat.cat/web/.content/arxius/publicacions/IC19_Sostenibilitat-WEB_DEF.pdf*

  Estudi encarregat pel CoNCA a l'entitat britànica Julie's Bicycle, que recull els resultats d'una enquesta a organitzacions culturals catalanes. Descriu algunes bones pràctiques, repassa les principals necessitats

i formula recomanacions per millorar la integració dels aspectes mediambientals en l'acció dels agents culturals.

- **Powerful Thinking. *La guia de Powerful Thinking 2017: Energia intel·ligent per a festivals i esdeveniments*. Institut Català de les Empreses Culturals i Departament de Cultura, 2017.** *https://issuu.com/icec_generalitat/docs/powerful_thinking*

  Traducció al català d'una guia britànica per a l'organització de festivals i activitats culturals sostenibles des del punt de vista mediambiental. Recull nombroses recomanacions pràctiques i exemples específics, i dona accés a un seguit de fitxes pràctiques, en anglès, que s'actualitzen periòdicament.

- **Julie's Bicycle; Eurocities. *Leave a trace, not a footprint: A guide for cities to address the environmental impact of cultural events*. Julie's Bicycle i Eurocities, ca. 2020.** *https://eurocities.eu/wp-content/uploads/2020/08/Leave-a-trace-not-a-footprint.pdf*

  Guia pràctica, derivada d'un projecte europeu, per ajudar les ciutats amb elements patrimonials importants a gestionar de manera sostenible l'impacte dels esdeveniments i les activitats culturals. Ofereix nombrosos exemples i recomanacions pràctiques, moltes de les quals són d'interès tant per a entorns patrimonials com per a municipis de tot tipus.

4.5. Estratègies municipals i transversalitat al voltant de l'emergència climàtica: recomanacions i eines

Tal com s'ha indicat en l'apartat 3.5, el conjunt d'iniciatives exposades als apartats anteriors requereixen superar les divisions sectorials que tradicionalment han caracteritzat les polítiques públiques i la majoria d'iniciatives de gestió local. En especial, cal apropar els llenguatges, els objectius i les pràctiques de les polítiques culturals, mediambientals i d'altres àmbits relacionats amb el desenvolupament sostenible. Això s'hauria de traduir en declaracions polítiques, plans estratègics i altres mecanismes que afavoreixin visions integrades, i que donin prioritat al vincle entre cultura, medi ambient i desenvolupament sostenible.

Aquest vincle també es pot expressar en uns àmbits concrets de les polítiques locals vinculades amb la sostenibilitat: els processos de renaturalització de les ciutats, la transició energètica, la promoció de l'economia social i solidària, la cooperació al desenvolupament, etc. Tots aquests àmbits poden incorporar aspectes culturals i haurien de comptar amb la participació dels agents culturals locals. Atesa l'atenció que aquests temes reben

actualment en els fons de finançament europeus i en les prioritats de diverses administracions, els agents locals, públics, privats i civils poden analitzar la viabilitat d'obtenir suport per a les seves accions en aquests àmbits.

D'aquest conjunt d'observacions se'n desprenen les recomanacions següents per a la gestió i les polítiques culturals locals, que cada municipi i agent hauria d'adaptar a les seves circumstàncies:

Recomanacions	Elements per a l'avaluació
Incorporar la dimensió cultural, amb objectius i accions substantives, en les **declaracions d'emergència climàtica i altres documents polítics** que abordin el canvi climàtic i el medi ambient.	• Adopció de documents d'aquesta naturalesa, amb un paper substantiu en l'acció cultural. • Implementació efectiva d'aquestes estratègies.
Incloure la dimensió cultural en altres estratègies o programes municipals relacionats amb la sostenibilitat: solucions basades en la natura i la renaturalització de les ciutats, la transició energètica, el foment de l'economia social i solidària, la justícia global i la solidaritat internacional, etc.	• Inclusió d'aspectes culturals i accions concretes en estratègies o programes municipals. • Implementació efectiva d'aquestes eines.
Fomentar el **diàleg entre els serveis municipals de cultura, medi ambient i altres serveis relacionats amb la sostenibilitat**, mitjançant la creació de grups de treball o iniciatives *ad hoc*.	• Realització d'accions en aquest sentit. • Resultats obtinguts mitjançant accions concretes.
Fer **formació** sobre medi ambient, emergència climàtica i la seva dimensió cultural al personal dels serveis municipals de cultura i al personal extern pertinent.	• Realització d'accions de formació. • Participació adequada del personal afectat.
Fomentar el **debat sobre la relació entre cultura, medi ambient i emergència climàtica als consells de cultura** o en altres consells o mecanismes de participació ciutadana que es duguin a terme, a fi d'afavorir un diàleg transversal entre entitats de cultura, medi ambient i altres.	• Realització d'accions en aquest sentit. • Resultats obtinguts mitjançant accions concretes o noves dinàmiques de col·laboració entre entitats.

Recomanacions	Elements per a l'avaluació
Incorporar **objectius i accions concretes relacionats amb el medi ambient** o l'emergència climàtica en els **plans estratègics de cultura**, **plans d'acció cultural** o instruments de planificació cultural similars.	• Inclusió d'aquests aspectes quan s'adoptin nous plans d'aquesta naturalesa. • Implementació efectiva de les accions planificades.
Explorar **oportunitats per obtenir finançament** per a projectes de cultura i desenvolupament sostenible local mitjançant els **fons europeus o d'altres administracions**.	• Exploració d'aquestes oportunitats i ús eventual.

Per aprofundir en aquest àmbit, se suggereixen els recursos següents:

- **Ajuntament del Prat de Llobregat. *Declaració d'emergència climàtica del Prat de Llobregat*. El Prat de Llobregat: Ajuntament del Prat de Llobregat, 2020.** *https://www.elprat.cat/sites/default/files/declaracio_emergencia_climatica_final.pdf*

  La Declaració d'Emergència Climàtica adoptada per l'Ajuntament del Prat de Llobregat el setembre de 2020 ofereix pistes útils sobre la manera com les polítiques culturals es poden incorporar al canvi de model cultural que reclama l'emergència climàtica.
- **Sekulova, F. [et al.] *Les solucions basades en la natura en l'àmbit municipal*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2020.** *https://llibreria.diba.cat/cat/libro/les-solucions-basades-en-la-natura-en-l-ambit-municipal_64492*

  Publicació sorgida d'un projecte europeu sobre el concepte de solucions basades en la natura i les seves aplicacions innovadores en àmbits urbans, en el qual va participar la UAB. Ofereix una bona introducció a aquesta temàtica i recull nombrosos projectes a fi de reintroduir elements naturals en entorns urbans.
- **Coòpolis, Ateneu Cooperatiu de Barcelona; Ajuntament de Barcelona. *Cultura cooperativa a Barcelona: Guia pràctica per al cooperativisme cultural*. Barcelona: Institut de Cultura i Ajuntament de Barcelona, 2018.** *https://www.laciutatinvisible.coop/wp-content/uploads/2018/11/cultura_cooperativa_a_barcelona_web.pdf*

  Guia introductòria a l'economia social i solidària i, especialment, al paper que hi tenen les entitats de l'àmbit cultural. Se centra principalment a Barcelona, però ofereix reflexions i eines provinents d'altres territoris que poden aplicar-se en contextos diversos.

- **Ciutats i Governs Locals Units. Comissió de Cultura. *Cultura 21: Accions. Compromisos sobre el paper de la cultura a les ciutats sostenibles*. Barcelona, 2015.** *http://www.agenda21culture.net/sites/default/files/files/documents/multi/c21_2015web_cat.pdf*

  Guia pràctica sobre cultura i desenvolupament sostenible a les ciutats, que dedica una atenció especial a la integració i transversalitat de les polítiques municipals en els diversos àmbits propis de la sostenibilitat. S'hi recullen 100 accions concretes, estructurades en nou àmbits temàtics.

- **Ciutats i Governs Locals Units. Comissió de Cultura; Ajuntament de Sant Cugat del Vallès; Centre d'Estudis i Recursos Culturals. *Anàlisi de les polítiques culturals a partir de Cultura 21: Accions. Recomanacions per a la implementació de l'Agenda 21 de la cultura. 2019. Sant Cugat del Vallès*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2019.** *https://www.diba.cat/documents/326398/231419184/An%C3%A0lisi+de+les+Pol%C3%ADtiques+Culturals+a+partir+de+Cultura+21/435bbc8d-71e2-47ce-8250-9e3ec935ad67*

  Diagnosi de les polítiques públiques de l'Ajuntament de Sant Cugat del Vallès des de la perspectiva de les 100 accions en matèria de cultura i desenvolupament local sostenible incloses a la guia *Cultura 21: Accions* de Ciutats i Governs Locals Units (CGLU). L'elaboració de l'informe va recollir accions participatives, obertes a la ciutadania, i una mirada transversal respecte de diversos àmbits de les polítiques municipals.

Referències

Abeledo Sanchis, R. «Evaluando la vitalidad (y la sostenibilidad) cultural: algunas cuestiones para el debate». A: Martinell, A. (dir.). *Cultura y desarrollo sostenible: Aportaciones al debate sobre la dimensión cultural de la Agenda 2030*. Espanya: Grupo Duende i Red Española de Desarrollo Sostenible, 2020, p. 36-45. <https://reds-sdsn.es/wp-content/uploads/2020/04/REDS_Cultura-y-desarrollo-sostenible-2020.pdf>

ACVIC. Centre d'Arts Contemporànies. *Des dels marges. Entre l'art i la dinamització en contextos rurals.* Vic: H. Associació per a les Arts Contemporànies, 2011. <https://www.acvic.org/ca/programacio-de-cursos/387-des-dels-marges-entre-lart-i-la-dinamitzacio-en-contextos-rurals>

Ajuntament de Barcelona. *Instrucció tècnica per a l'aplicació de criteris de sostenibilitat en esdeveniments*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2015. <http://www.ajsosteniblebcn.cat/ins_cat_cap_esdeveniments_maq_67184.pdf>

Ajuntament de Barcelona. *Comuns urbans. Patrimoni ciutadà. Marc conceptual i propostes de línies d'acció*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2016. <https://ajuntament.barcelona.cat/participaciociutadana/sites/default/files/documents/comuns_urbans_patrimoni_ciutada_marc_conceptual_i_propostes_de_linies_daccio_2.pdf>

Ajuntament de Barcelona. *Instrucció tècnica per a l'aplicació de criteris de sostenibilitat en les exposicions*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2017. <http://www.ajsosteniblebcn.cat/ins_exposicions_81033.pdf>

Ajuntament de Barcelona. *Això no és un simulacre: Declaració d'emergència climàtica*: *15 gener 2020: Barcelona.* Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2020. <https://www.barcelona.cat/emergenciaclimatica/sites/default/files/2020-02/declaracio_emergencia_climatica_ca.pdf>

Ajuntament de Barcelona. *Pla Canviem pel Clima 2030. Estratègia de Cultura de Sostenibilitat de Barcelona: On som? Situació de partida i marc conceptual.* Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2021. <https://ajbcn-decidim-barcelona.s3.amazonaws.com/decidim-barcelona/

uploads/decidim/attachment/file/10382/Pla_Canviem__pel_Clima_ONSOM_DocPreliminar.pdf>

Ajuntament de Cornellà de Llobregat. *Naturalitzar la ciutat: cap a una nova vertebració urbana: els eixos verds*. Cornellà de Llobregat: Ajuntament de Cornellà de Llobregat, ca. 2017.

Ajuntament del Prat de Llobregat. *Declaració d'emergència climàtica del Prat de Llobregat*. El Prat de Llobregat: Ajuntament del Prat de Llobregat, 2020. <https://www.elprat.cat/sites/default/files/declaracio_emergencia_climatica_final.pdf>

Asensio, N. [*et al.*]. *Guia de bones pràctiques per a entitats de custòdia del territori: Gestió d'entitats i iniciatives de custòdia del territori*. Xarxa de Custòdia del Territori, 2018. <https://xcn.cat/wp-content/uploads/Guia_bones_practiques_xct_catala.pdf>

Baltà Portolés, J. *Cultura y ODS: el caso del Centre Cívic Vil·la Urània*. Blog de tránsit: el archivo de trabajo de Tránsit Projectes (blog en línia) (15 de febrer de 2021). <https://blog.transit.es/cultura-y-ods-el-caso-del-centre-civic-vil%c2%b7la-urania/>

Banc de Llavors del Vallès Oriental. *El projecte* [en línia]. Granollers: Museu de Ciències Naturals de Granollers , 2021. <http://www.llavorsvallesoriental.cat/el-projecte/> [Consulta: 27 maig 2021].

Biblioteques Sant Cugat. *BiblioLab: qualitat de l'aire* [en línia]. Sant Cugat del Vallès: Biblioteques de Sant Cugat, 2021. <https://bibliomil.wordpress.com/bibliolab-qualitat-de-laire/> [Consulta: 9 juny 2021].

Boada Juncà, M.; Maneja Zaragoza, R.; Marlès Magre, J. «Biodiversitat - Sostenibilitat urbana». A: Juvillà Ballester, E. (dir.). *Renaturalització de la ciutat* [en línia]. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2019, p. 63-77. <https://llibreria.diba.cat/cat/libro/renaturalitzacio-de-la-ciutat_61788>.

Boixader i Solé, J. «L'economia del paisatge: de l'atracció territorial a la localització dels Objectius de Desenvolupament Sostenible». A: *Informe territorial. Demarcació de Barcelona: 2020* [en línia]. Barcelona: Diputació de Barcelona. Cambra de Comerç de Barcelona, 2020, p. 227-235. <https://www.diba.cat/documents/36150622/330671813/ITDB_20_interactiu.pdf/cc337a57-817f-48aa-bca3-c6305949566b>

CACiS El Forn de la Calç. *Microscopies: itinerari d'art de l'Anella Verda de Manresa* [en línia]. El Forn de la Calç. 18 agost 2020. <https://cacis.elforndelacalc.cat/microscopies-itinerari-dart-de-lanella-verda-de-manresa/> [Consulta: 2 juny 2021].

Camprubí i Trepat, A.; Camprubí i Trepat, L.; Tolosa Giribet, G. *Guia per al disseny d'itineraris periurbans saludables en el marc de la Xarxa de*

Parcs Naturals [en línia]. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2018. <https://www.diba.cat/documents/7294824/251067112/Guia_itineraris_periurbans_saludables.pdf/abf22910-98fe-42ac-b8ff-c90cace65d2f>

Casademont, R.; Vallvé, V. «Cornellà Natura: transformar la ciutat per naturalitzar-la». A: Juvillà Ballester, E. (dir.). *Renaturalització de la ciutat* [en línia]. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2019, p. 170-179. <https://llibreria.diba.cat/cat/libro/renaturalitzacio-de-la-ciutat_61788>

Castell Puig, C. «Serveis dels ecosistemes i infraestructura verda. Aplicació a escala regional i local». A: Juvillà Ballester, E. (dir.). *Renaturalització de la ciutat* [en línia]. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2019, p. 37-57. <https://llibreria.diba.cat/cat/libro/renaturalitzacio-de-la-ciutat_61788>

Centre Unesco de Catalunya. *Contribució del patrimoni cultural immaterial al desenvolupament sostenible* [en línia]. Barcelona: Centre Unesco de Catalunya, ca. 2011a. <https://parcs.diba.cat/documents/29193465/29468345/Montseny_ContribucioPCIaDS_CAT.pdf/451fa994-fd68-40e5-91f3-a93d11ace7b9>

Centre Unesco de Catalunya. *Metodologia per a l'inventari del patrimoni cultural immaterial a les reserves de la biosfera* [en línia]. Barcelona: Centre Unesco de Catalunya, ca. 2011b. <https://parcs.diba.cat/documents/29193465/29468345/Montseny_Metodologia_CAT.pdf/5ab6162e-1e29-4087-8a38-fb859893255b>

Ciutats i Governs Locals Units. Comissió de Cultura. *Agenda 21 de la cultura* [en línia]. Barcelona, 2004. <http://www.agenda21culture.net/sites/default/files/files/documents/multi/ag21c_ct.pdf>

Ciutats i Governs Locals Units. Comissió de Cultura. *Cultura 21: Accions. Compromisos sobre el paper de la cultura a les ciutats sostenibles* [en línia]. Barcelona, 2015. <http://www.agenda21culture.net/sites/default/files/files/documents/multi/c21_2015web_cat.pdf>

Ciutats i Governs Locals Units. Comissió de Cultura. *La cultura en los Objetivos de Desarrollo Sostenible: guía práctica para la acción local* [en línia]. Barcelona, 2018. <http://www.agenda21culture.net/sites/default/files/culturaods_web_es.pdf>

Ciutats i Governs Locals Units. Comissió de Cultura; Ajuntament de Sant Cugat del Vallès; Centre d'Estudis i Recursos Culturals. *Anàlisi de les polítiques culturals a partir de Cultura 21: Accions. Recomanacions per a la implementació de l'Agenda 21 de la cultura. 2019. Sant Cugat del Vallès* [en línia]. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2019. <https://www.diba.cat/documents/326398/23141

9184/An%C3%A0lisi+de+les+Pol%C3%ADtiques+Culturals+a+partir+de+Cultura+21/435bbc8d-71e2-47ce-8250-9e3ec935ad67>

Clammer, J. *Cultures of transition and sustainability: Culture after capitalism*. Nova York: Palgrave Macmillan, 2016.

Comissió Europea. *Adquisiciones ecológicas: Manual sobre la contratación pública ecològica*. 3a ed. [en línia]. Oficina de Publicaciones de la Unión Europea, 2016. <https://ec.europa.eu/environment/gpp/pdf/handbook_2016_es.pdf>

Comissió Europea. *Contratación pública para una economía circular: Orientación y buenas prácticas* [en línia]. Oficina de Publicaciones de la Unión Europea, 2018. <https://ec.europa.eu/environment/gpp/pdf/cp_european_commission_brochure_es.pdf>

Comissió Europea DG GROW, G-Single Market for Public Administration, G4-Innovative and eProcurement. *Public procurement indicators 2017* [en línia]. 2019. <https://ec.europa.eu/docsroom/documents/38003>

Comissió Mundial del Medi Ambient i del Desenvolupament. *Informe de la Comisión Mundial sobre el Medio Ambiente y el Desarrollo: [Nuestro futuro común]* [en línia]. (Documentos Oficiales de la Asamblea General, núm. A/42/427, 4 d'agost de 1987). <https://digitallibrary.un.org/record/139811/files/A_42_427-ES.pdf>

Conceição, P. (dir.). *Informe sobre desarrollo humano 2020. La próxima frontera: El desarrollo humano y el Antropoceno*. [en línia]. Programa de las Naciones Unidas para el Desarrollo, 2020. <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2020_es.pdf>

Consell Comarcal del Garraf. *Pacte pel paisatge del Garraf* [en línia]. 2019. <https://www.ccgarraf.cat/files/doc2129/carta-paisatge-garraf-pacte-paisatge-revisat.pdf>

Consell d'Europa. *Conveni europeu del paisatge* [en línia]. 2000. <https://rm.coe.int/16802f3fa4>

Convenció Marc de les Nacions Unides pel Canvi Climàtic. *Conferència de les Parts. Acord de París* [en línia]. Generalitat de Catalunya. Departament de Territori i Sostenibilitat, 2015. <https://canviclimatic.gencat.cat/web/.content/02_OFICINA/actuacio_internacional/Acord_de_Paris/acord_paris_maquetacio-v2_final.pdf>

Coòpolis, Ateneu Cooperatiu de Barcelona; Ajuntament de Barcelona. *Cultura cooperativa a Barcelona: Guia pràctica per al cooperativisme cultural* [en línia]. Barcelona: Institut de Cultura i Ajuntament de Barcelona, 2018. <https://www.laciutatinvisible.coop/wp-content/uploads/2018/11/cultura_cooperativa_a_barcelona_web.pdf>

Cubeles, X.; Mascarell, M. *Els impactes de la cultura: Metodologia per a l'estudi dels impactes d'esdeveniments culturals* [en línia]. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2019. <https://llibreria.diba.cat/cat/unclick/descargaebook.php?uid=530D6DE83DA2C1B7D228AEC59C28560FA597873B61F58F783BD4C97B78909EF5&c=63351&m=descarga>

De la Torre, B.; Guzmán, K. «Museos en acción: sostenibilidad en modos y medios». A: Martinell, A. (dir.). *Cultura y desarrollo sostenible: Aportaciones al debate sobre la dimensión cultural de la Agenda 2030* [en línia]. Espanya: Grupo Duende i Red Española de Desarrollo Sostenible, 2020, p. 46-57. <https://reds-sdsn.es/wp-content/uploads/2020/04/REDS_Cultura-y-desarrollo-sostenible-2020.pdf>

Decker, J. «Climate of change». *Museum Management and Curatorship*, vol. 35, núm. 6 (1 febrer 2020) [en línia]. CIMAM <https://cimam.org/sustainability-and-ecology-museum-practice/climate-of-change-adapting-museum-practice-professional-development-and-hr-management-to-better-respond-to-the-change-that-confronts-the-communities-we-serve/> [Consulta: 2 juny 2021].

Departament d'Acció Climàtica, Alimentació i Agenda Rural. *Equipaments culturals: biblioteques, museus i col·leccions* [en línia]. 2020 <http://mediambient.gencat.cat/ca/05_ambits_dactuacio/empresa_i_produccio_sostenible/ecoproductes_i_ecoserveis/etiquetatge_ecologic_i_declaracions_ambientals_de_producte/distintiu_de_garantia_de_qualitat_ambiental/categories_i_sol_licituds/serveis/biblioteques_i_museus_330/> [Consulta: 27 maig 2021].

Departament d'Universitats i Recerca. *Les prioritats d'inversió del Programa Operatiu FEDER 2021-2027* [en línia]. (3 març 2021). <https://universitatsirecerca.gencat.cat/ca/detalls/noticia/Les-prioritats-dinversio-del-Programa-Operatiu-FEDER-2021-2027> [Consulta: 2 juny 2021].

Departament de Cultura. *Manual de bones pràctiques ambientals: Equipaments culturals* [en línia]. 2015. <https://cultura.gencat.cat/web/.content/dgpc/museus/03_gestio/01_sostenibilitat_ambiental/recursos_sostenibilitat/Dossier-Manual-de-Bones-Practiques-Ambientals.pdf>

Departament de Cultura. *Distintiu de garantia de qualitat ambiental* [en línia]. 2017. <https://cultura.gencat.cat/ca/departament/estructura_i_adreces/organismes/dgpcc/subdireccio_general_de_promocio_cultural/projectes/distintiu-garantia-mediambiental/> [Consulta: 27 maig 2021].

Departament de Territori i Sostenibilitat. *Guia de publicacions ambientalment correctes: model GPP Toolkit* [en línia]. 2018. <https://contractacio.gencat.cat/web/.content/principis/contractacio-estrategica/ambiental/guia-publicacions.pdf>

Dessein, J.; [*et al.*]. (ed.). *Culture in, for and as Sustainable Development: Conclusions from the Cost Action IS1007 Investigating Cultural Sustainability* [en línia]. Universitat de Jyväskylä, 2015. <http://www.culturalsustainability.eu/conclusions.pdf>

Diputació de Barcelona. *Procés de detecció de projectes per a la recuperació, la transformació i la resiliència a la província de Barcelona. Dossier* (versió 2) [en línia]. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2020. <https://www.diba.cat/documents/346335100/347389046/Proces+de teccio+programes.pdf/12cb8975-6a10-d9b2-a6b1-c59f4f97a78a?t=1612642239849>

DutchCulture. *Report on Fair International Cultural Cooperation #2 - Climate Change: Conventions and practical issues in funding international activities* [en línia]. 2019. <https://dutchculture.nl/sites/default/files/atoms/files/dutchculture_report_-_fair_international_cultural_cooperation_2019.pdf>

Duxbury, N.; Kangas, A.; De Beukelaer, C. «Cultural policies for sustainable development: four strategic paths». *International Journal of Cultural Policy*, 23(2), 2017, p. 214-230. [en línia]. <https://doi.org/10.1080/10286632.2017.1280789>

Escobar, A. «Healing the web of life: on the meaning of environmental and health equity». *International Journal of Public Health,* 64(1), 2019, p. 3-4. [en línia]. <https://doi.org/10.1007/s00038-018-1154-y>

Estudi Ramon Folch i Associats, SL. *Diagnosi d'actuacions de cooperació internacional vinculades al canvi climàtic* [en línia]. Fons Català de Cooperació al Desenvolupament i Àrea Metropolitana de Barcelona, ca. 2021. <https://www.fonscatala.org/sites/default/files/2021-06/PUB_diagnosi_canviclima_coopera_internacional_compressed.pdf>

Fernàndez, A.; Miró, I. *L'economia social i solidària a Barcelona* [en línia]. La Ciutat Invisible, SCCL: Comissionat d'Economia Cooperativa, Social i Solidària - Ajuntament de Barcelona, 2016. <https://www.laciutatinvisible.coop/wp-content/uploads/2016/02/essb_def3.pdf>

Folch, E. *La nova mobilitat des de les biblioteques: Resultats de les enquestes sobre la mobilitat cap a les biblioteques de Granollers* [Projecte BiblioMobilitat] [en línia]. Biblioteques de Granollers i Granollers Pedala, 2021. <https://www.bibliomobilitat.cat/informe-enquesta-bibliomobilitat.pdf>

Fundación Contorno Urbano. *Mòdul* [en línia] (s. d.). <https://www.contornourbano.com/modul/> [Consulta: 2 juny 2021].

García Jané, J.; Suriñach Padilla, R. *Guia del mercat social* [en línia]. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2019. <https://llibreria.diba.cat/cat/libro/guia-del-mercat-social_61816>

Generalitat de Catalunya. *Annex al Pla nacional per a la implementació de l'Agenda 2030 a Catalunya: memòria* [en línia]. Generalitat de Catalunya. Consell Assessor per al Desenvolupament Sostenible, ca. 2019. <http://cads.gencat.cat/web/.content/00_agenda_2030/Memoria-Pla-nacional-Agenda-2030.pdf>

Generalitat de Catalunya. *Next Generation Catalonia (versió febrer 2021)* [en línia]. Generalitat de Catalunya. Departament d'Economia i Hisenda, 2021. <http://economia.gencat.cat/web/.content/20_departament_gabinet_tecnic/arxius/pla-recuperacio-europa/next-generation-catalonia.pdf>

González Gabarda, C. «Museos para la sostenibilidad». A: Martinell, A. (dir.), *Cultura y desarrollo sostenible: Aportaciones al debate sobre la dimensión cultural de la Agenda 2030* [en línia]. Espanya: Grupo Duende i Red Española de Desarrollo Sostenible, 2020, p. 78-85. <https://reds-sdsn.es/wp-content/uploads/2020/04/REDS_Cultura-y-desarrollo-sostenible-2020.pdf>

Govern d'Espanya. *Plan de recuperación, transformación y resiliencia* [en línia]. 2021. <https://www.lamoncloa.gob.es/temas/fondos-recuperacion/Documents/30042021-Plan_Recuperacion_%20Transformacion_%20Resiliencia.pdf>

Hawkes, J. *The fourth pillar of sustainability: Culture's essential role in public planning* [en línia]. Common Ground Publishing i Cultural Development Network (Melbourne Vic). 2001. <https://www.researchgate.net/publication/200029531_The_Fourth_Pillar_of_Sustainability_Culture%27s_essential_role_in_public_planning>

ICOMOS. Climate Change and Heritage Working Group. *The Future of our pasts: Engaging cultural heritage in climate action* [en línia]. 2019. <https://indd.adobe.com/view/a9a551e3-3b23-4127-99fd-a7a80d91a29e>

Institut Català d'Energia. *Proposta de llei de transició energètica de Catalunya i de transformació de l'Institut Català d'Energia en l'Agència Catalana d'Energia* [en línia]. Generalitat de Catalunya, 2019. <http://icaen.gencat.cat/web/.content/35_Participacio/Llei_Transcio_AEC/arxius/20191219_ICAEN_-EstrategiesLLEI.pdf>

Institut Català de les Empreses Culturals; Servei de Desenvolupament Empresarial. *Tres anys de sostenibilitat a l'ICEC* [en línia].

Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 2020. <https://cercles.diba.cat/cgi-bin/koha/opac-detail.pl?biblionumber=46589>

Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services. *Workshop report on biodiversity and pandemics of the intergovernmental platform on biodiversity and ecosystem services* [en línia]. 2020. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4158500>

Julie's Bicycle. *Green Mobility: A guide to environmentally sustainable mobility for performing arts*. On The Move [en línia]. 2011. <http://on-the-move.org/files/Green-Mobility-Guide.pdf>

Julie's Bicycle. *Sustainable production guide: How to limit environmental impacts at every stage in the production process* [en línia]. 2013. <https://juliesbicycle.com/wp-content/uploads/2019/11/Sustainable_Production_Guide_2013.pdf>

Julie's Bicycle. *Environmental sustainability in the Digital Age of Culture: Opportunities, impacts and emerging practices* [en línia]. 2020. <https://juliesbicycle.com/wp-content/uploads/2020/12/JB_Sustainability-in-the-Digital-Age-7-FULL-REPORT.pdf>

Julie's Bicycle; Eurocities. *Leave a trace, not a footprint: A guide for cities to address the environmental impact of cultural events* [en línia]. Julie's Bicycle i Eurocities, ca. 2020. <https://eurocities.eu/wp-content/uploads/2020/08/Leave-a-trace-not-a-footprint.pdf>

Juvillà Ballester, E. «La revolució verda». A: Juvillà Ballester, E. (dir.). *Renaturalització de la ciutat* [en línia]. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2019, p. 14-23. <https://llibreria.diba.cat/cat/libro/renaturalitzacio-de-la-ciutat_61788>

Kagan, S. «Prefiguring Sustainability: Response-Ability and Spaces of Possibility». A: Van den Bergh, H. *Art for the Planet's Sake: Arts and Environment* [en línia]. International Network for Contemporary Performing Arts; COAL, Art et développement durable, 2015, p. 29-32.

Latour, B. *Face à Gaïa: Huit conférences sur le nouveau régime climatique*. Paris: La Découverte, 2015.

Lavola, SA; Ajuntament de Barcelona. *Des dels equipaments culturals fem pinya contra el canvi climàtic: Guia pràctica per formar part del canvi* [en línia]. 2019. <http://www.ajsosteniblebcn.cat/guia_fem_pinya_cc_126190.pdf>

Le Brun-Cordier, P.; Vreux, B. «Reconfiguring ecological imaginaries». *Klaxon*, núm. 12, 2019, p. 3-5. [en línia]. <http://m.cifas.be/sites/default/files/klaxon/ibooks/reconfiguring_ecological_imaginaries_-_pdf_1.pdf>

Leitat; El Tinter SAL; Simpple. *Manual de la bona ecoedició: Guia de bones pràctiques per a l'ecoedició i l'ecodisseny en el sector de les publi-*

cacions (llibres i revistes): Projecte LIFE+ 09 ENV/ES/000457 [en línia]. 2013. <https://pol-len.cat/w2018/wp-content/uploads/2020/10/GREENING-BOOKS_Guia_Bones_practiques_CAT.pdf>

Martinell, A. «Cultura i desenvolupament sostenible». *Cercle de Cultura* [en línia] (18 novembre 2020). <https://www.cercledecultura.org/cultura_desenvolupament_sostenible_alfons_martinell/> [Consulta: 26 maig 2021].

Martinell, A. «Pensando en la reconstrucción. Los efectos de la pandemia en la cultura». *Confluencia* [en línia] (21 febrer 2021). <http://alfonsmartinell.com/pensando-en-la-reconstruccion-los-efectos-de-la-pandemia-en-la-cultura/> [Consulta: 26 maig 2021].

Martínez Escutia, J. *Bajo el signo de la sostenibilidad: el reciclaje en el arte público medioambiental* [Tesi doctoral no publicada] [en línia]. Universitat Politècnica de València, 2015. <https://doi.org/10.4995/Thesis/10251/59382>

Martínez Illa, S. *Pla d'equipaments culturals de Catalunya 2010-2020: PECCat* [en línia]. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació, 2010. <https://cultura.gencat.cat/web/.content/dgcc/08_Serveis/Publicacions/documents/arxiu/pec_26_01_11.pdf>

Martínez Tormo, J. *Governar per a la cultura: Una proposta per a implementar una política cultural local* [en línia]. Fundació Nexe, 2020. <https://fundacionexe.org/wp-content/uploads/2020/10/praxis02_governar_cultura.pdf>

Matadero Madrid. «Eco-visionarios: arte para un planeta en emergencia: exposición» [Programa de l'exposició] [en línia]. 2019. <https://www.mataderomadrid.org/sites/default/files/v2/prensa/d/1/ecovisionarios-programa-mano-web.pdf>

Moore, S.; Tickell, A. *Las artes y la sostenibilidad medioambiental: Una perspectiva internacional* [en línia]. Julie's Bicycle i International Federation of Arts Councils and Culture Agencies, 2014. <https://juliesbicycle.com/wp-content/uploads/2019/11/ES_2015JB_IFACCA_DArtReport34b-Web-Ready.pdf>

Muñoz, F.; Nogué, J. «El paisaje como legado rural». A: Grupo de Estudios sobre Ecologías del Sistema del Arte, Nuevos Paisajes y Territorio en Cultura Contemporánea. *Lecturas comentadas, debates y presentaciones 2013-2016* [en línia]. (p. 23-31). Matadero Madrid, 2017. <https://culturayciudadania.culturaydeporte.gob.es/dam/jcr:9d5104fa-e461-4f43-b79a-7708e427fb0e/ecologias-sistemas-del-arte.pdf>

Museu Nacional d'Art de Catalunya. *Declaració ambiental 2019: El nostre compromís: conservar el que és de tots* [en línia]. 2020. <https://issuu.com/mnac/docs/declaraci_ambiental_2019> [Consulta: 28 maig 2021].

Nacions Unides, Assemblea General. *Transformar nuestro mundo: la Agenda 2030 para el desarrollo sostenible* [en línia]. (Documentos Oficiales de la Asamblea General, núm. A/RES/70/1, 21 d'octubre de 2015). <https://undocs.org/es/A/RES/70/1>

Nacions Unides, Assemblea General. *Informe de la Relatora Especial sobre los derechos culturales, Karima Bennoune* [en línia]. (Documentos Oficiales de la Asamblea General, núm. A/75/298, 10 d'agost de 2020). <https://undocs.org/es/A/75/298>

Norberg-Hodge, H. *El futuro es local: Pasos hacia una economía de la felicidad*. Pol·len, 2020.

Observatori del Paisatge. *Instruments: Cartes del paisatge* [en línia]. 2021. <http://www.catpaisatge.net/monlocal/cat/cartes.php> [Consulta: 28 maig 2021].

Organització per a la Cooperació i el Desenvolupament Econòmic; Consell Internacional de Museus. *Cultura y desarrollo local: Maximizar el impacto: Una guía para gobiernos locales, comunidades y museos* [en línia]. 2019. <https://icom.museum/wp-content/uploads/2019/08/ICOM-OECD-GUIDE_ES_FINAL.pdf>

Pando Martínez, L. *Lideratge mediambiental en el sector cultural i creatiu català* [en línia]. Consell Nacional de la Cultura i de les Arts, 2020. <https://conca.gencat.cat/web/.content/arxius/publicacions/IC19_Sostenibilitat-WEB_DEF.pdf>

Parlament Europeu. *Medidas efectivas para ecologizar Erasmus+, Europa Creativa y el Cuerpo Europeo de Solidaridad*. Resolució P9_TA(2020)0211. [en línia]. 2020. <https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2020-0211_ES.pdf>

Powerful Thinking. *La guia de Powerful Thinking 2017: Energia intel·ligent per a festivals i esdeveniments* [en línia]. Institut Català de les Empreses Culturals i Departament de Cultura, 2017. <https://issuu.com/icec_generalitat/docs/powerful_thinking>

Prada Campaña, O. *Informe del 5.º Inventario de iniciativas de custodia del territorio en España* [en línia]. Fundación Biodiversidad, 2017. <https://www.custodia-territorio.es/sites/default/files/recursos/5oinventario_ct_fb_03082018_definitivo.pdf>

Saladié, S.; Bonfill, C. *Pla de paisatge. Cervera* [en línia]. Ajuntament de Cervera, 2015. <http://www.catpaisatge.net/fitxers/plans/pla_paisatge_cervera_web.pdf>

Secretaria d'Estat per a l'Agenda 2030. *Directrices generales de la Estrategia de Desarrollo Sostenible 2030* [en línia]. 2021. <https://www.agenda2030.gob.es/recursos/docs/Directrices_EDS.pdf>

Secretariat of the Convention on Biological Diversity. *Handbook of the Convention on Biological Diversity Including its Cartagena Protocol on Biosafety* (3a ed.) [en línia]. 2005. <https://www.cbd.int/doc/handbook/cbd-hb-all-en.pdf>

Sekulova, F. [*et al.*]. *Les solucions basades en la natura en l'àmbit municipal* [en línia]. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2020. <https://llibreria.diba.cat/cat/libro/les-solucions-basades-en-la-natura-en-l-ambit-municipal_64492>

Servei de Biblioteques. *Distintiu de qualitat ambiental* [en línia] (s. d.). <https://biblioteques.gencat.cat/ca/el-servei-de-biblioteques/linies-dactivitat/planificacio-bibliotecaria/infraestructura-bibliotecaria/distintiu-qualitat-ambiental/> [Consulta: 27 maig 2021].

Skolczylas, N. *Climate Action and the Performing Arts: Report from the IETM Galway Satellite Meeting, 2-3 December 2020*. IETM. [en línia]. (2020). <https://www.ietm.org/en/system/files/publications/ietm_report_galway_satellite.pdf>

Stockholm Resilience Centre. *Planetary boundaries* [en línia] (s. d.). <https://stockholmresilience.org/research/planetary-boundaries.html> [Consulta: 25 maig 2021].

Suriñach Padilla, R. *L'economia social i solidària de Manlleu i la seva àrea d'influència* [en línia]. Ajuntament de Manlleu. Oficina de Promoció Econòmica, 2017. <https://ess.manlleu.cat/wp-content/uploads/2019/07/2-03-34-informe-diagnostic.pdf> [Consulta: 1 juny 2021].

Terradas i Serra, J. «Educació ambiental: d'on venim, on anem. Una visió personal». A: Diputació de Barcelona. Oficina Tècnica d'Educació i Promoció Ambiental (coord.). *Educació ambiental. D'on venim? Cap a on anem?* [en línia], 2017. <https://llibreria.diba.cat/cat/libro/educacio-ambiental_58193>

Throsby, D. «Culturally sustainable development: theoretical concept or practical policy instrument?» *International Journal of Cultural Policy* [en línia] 23(2), 2017, p. 133-147. <https://doi.org/10.1080/10286632.2017.1280788>

Torrent, M.; Borràs, M. «Salvar les nostres llavors de l'extinció» [Reportatge]. *Ara. Diumenge* [en línia] (3 abril 2021). <https://diumenge.ara.cat/diumenge/salvar-nostres-l-extincio_130_3933001.html>

UGT. Secretaria de Polítiques Sectorials; Diputació de Barcelona. *Guia de bones pràctiques per a una contractació pública socialment*

responsable [en línia]. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2019. <https://llibreria.diba.cat/cat/libro/guia-de-bones-practiques-per-a-una-contractacio-publica-socialment-responsable_62355>

Ulied, A. [*et al.*]. *Models i factors per a un nou desenvolupament econòmic local: AtlesDEL* [en línia]. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2017. <https://llibreria.diba.cat/cat/libro/models-i-factors-per-a-un-nou-desenvolupament-economic-local-atlesdel_58848>

UNESCO. World Heritage Centre. *Climate Change: Climate Action for World Heritage* [en línia]. 2021. <https://whc.unesco.org/en/climatechange/> [Consulta: 2 juny 2021].

Valensi, S. [*et al.*]. *Décarbonons la Culture ! Rapport intermédiaire*. The Shift Project - Plan de transformation de l'économie française. [en línia]. 2021. <https://theshiftproject.org/article/decarbonons-la-culture-rapport-intermediaire-shift/>

Van den Bergh, H. *Art for the Planet's Sake. Arts and Environment* [en línia]. International Network for Contemporary Performing Arts; COAL, Art et développement durable, 2015.

Voices of Culture. *Culture and the United Nations Sustainable Development Goals: challenges and opportunities. Brainstorming report: February 2021* [en línia]. 2021. <https://voicesofculture.eu/wp-content/uploads/2021/02/VoC-Brainstorming-Report-Culture-and-SDGs.pdf>

Wilson, C. *Creative Responses to Sustainability: Cultural Initiatives Engaging with Social & Environmental Issues: Spain Guide* [en línia]. Fundació Àsia-Europa, 2019. <https://asef.org/wp-content/uploads/2020/10/FINAL-ASEF-Spain-Directory-Online-Version-1.pdf>

World Meteorological Organization. *United in Science 2020: A multi-organization high-level compilation of the latest climate science information* [en línia]. 2020. <https://library.wmo.int/doc_num.php?explnum_id=10361>

Xarxa de Ciutats i Pobles cap a la Sostenibilitat. *Economia circular i verda al món local: com passar a l'acció i eines per als ens locals* [en línia]. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2018. <https://www.diba.cat/documents/63810/166310776/Guia_ECiV_Final+rev+juliol+2018.pdf/1463e13b-f0cd-4134-bda8-e439daab3ab9>

Xarxa de Ciutats i Pobles cap a la Sostenibilitat. *Grup de treball d'economia circular* [en línia]. ca. 2021. <https://www.diba.cat/es/web/xarxasost/economiacircular> [Consulta: 31 maig 2021].

Crèdits i agraïments

Aquest document ha estat promogut pel Centre d'Estudis i Recursos Culturals de la Diputació de Barcelona (CERC) i desenvolupat per l'equip d'Innovación, Transferencia y Desarrollo (ITD).

Autoria:
- Jordi Baltà Portolés, Àrea de Consultoria i Projectes Internacionals d'ITD
- Herman Bashiron Mendolicchio, investigador independent i docent de la Universitat de Barcelona

Coordinació i suport tècnic del Centre d'Estudis i Recursos Culturals (CERC):
- Marga Julià, responsable del Programa d'estudis

Grup expert assessor:
- Gemma Carbó, directora del Museu de la Vida Rural de l'Espluga de Francolí, Fundació Carulla
- Vanesa Freixa, il·lustradora, gestora cultural i dinamitzadora rural
- Jordi Juanós, director de la Fundació Plant-for-the-Planet
- Blanca Martínez de Foix Romance, cap de l'Oficina Tècnica d'Educació i Promoció Ambiental, Diputació de Barcelona
- Jordi Pascual, coordinador de la Comissió de Cultura de Ciutats i Governs Locals Units (CGLU)
- Laia Sanahuja, tècnica de gestió del Servei de Desenvolupament Empresarial, Institut Català de les Empreses Culturals (ICEC)
- Ana Villagordo, consultora en projectes de comunicació ambiental, estratègia creativa i consum conscient

Equip consultor d'Innovación, Transferencia y Desarrollo (ITD):
- Àngel Mestres, director general
- Mariana Pfenniger, cap de l'Àrea de Consultoria i Projectes Internacionals

Direcció (CERC):
- Laia Gargallo, cap de l'Oficina d'Estudis i Recursos Culturals
- Aina Roig, cap de la Secció Tècnica

Suport documental i bibliogràfic (CERC):
- Roser Mendoza, cap del Centre d'Informació i Documentació
- Núria Grau, tècnica del Centre d'Informació i Documentació

Grafisme:
Els gràfics del document han estat elaborats per ITD.

Persones entrevistades:
- Maria Garcia Martínez, cap de la Secció d'Educació i Participació ambiental, Gerència de Serveis de Medi Ambient, Diputació de Barcelona (1 de març de 2021)
- Sara Batet, tècnica de la Secció d'Educació i Participació Ambiental, Gerència de Serveis de Medi Ambient, Diputació de Barcelona; i Joana Rosalia Barber, cap de l'Oficina Tècnica de Parcs Naturals, Gerència de Serveis d'Espais Naturals, Diputació de Barcelona (4 de març de 2021)
- Rafa Milán, cap del Servei de Cultura, Ajuntament del Prat de Llobregat (10 de març de 2021)
- Oriol Granyer, tècnic dels serveis tècnics del Consorci de les Gavarres (11 de març de 2021)
- Christian Alonso, comissari i historiador de l'art, impulsor del Grup de treball sobre les ecologies híbrides del delta del Llobregat (11 de març de 2021)
- Roser Oduber i Joan Vendrell, directors del Centre d'Art Contemporani i Sostenibilitat (CACiS) El Forn de la Calç, Calders (11 de març de 2021)
- Lluís Llobet, director del Centre d'Art i Natura de Farrera (12 de març de 2021)
- Sandra Carrera, coordinadora econòmica i relacions públiques, Xarxa per a la Conservació de la Natura (conversa telefònica, 12 de març de 2021)
- Marisol Lage, cap de l'Oficina Tècnica d'Estratègies per al Desenvolupament Econòmic (OTEDE), i Jordi Boixader, cap de la subsecció d'Innovació del Desenvolupament Econòmic de l'OTEDE, Gerència de Serveis de Promoció Econòmica i Ocupació, Diputació de Barcelona (17 de març de 2021)
- Beatriz Cavanillas, coordinadora, i Lorea Sanz, tecnòloga de l'Ateneu de Fabricació La Fàbrica del Sol, Barcelona (18 de març de 2021)

- Toni Arrizabalaga, director del Museu de Ciències Naturals de Granollers (18 de març de 2021)
- Juanma Moreno, subdirector de la Biblioteca Can Pedrals, Granollers (25 de març de 2021)
- Esteban Marín, director artístic de la Fundación Contorno Urbano, l'Hospitalet de Llobregat (26 de març de 2021)
- Gemma Carbó, directora del Museu de la Vida Rural (12 d'abril de 2021)

L'equip responsable de l'informe dona les gràcies a totes les persones entrevistades durant el projecte, així com als membres del grup assessor.

Altres publicacions de la sèrie Cultura

Estudis

1 Art contemporani i acció local

2 Més enllà del binomi *cultura* i *educació*: aproximacions des de l'àmbit local

3 Cultura, pantalles i pandèmia: La digitalització dels serveis culturals als municipis